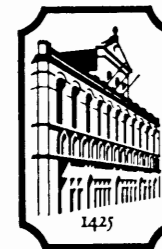

HUMANISTICA LOVANIENSIA

JOURNAL OF NEO-LATIN STUDIES

Vol. XXXII-1983

LEUVEN UNIVERSITY PRESS

Campano. Betrachtet man die Art, wie sie ihre Vorlage im einzelnen behandeln, und berücksichtigt man zudem noch, daß sie es auf diese Weise fertig bringen, hinsichtlich des alten Germanien, gestützt auf eine und dieselbe Schrift, zu so extrem gegensätzlichen Positionen zu kommen, den Blick ausschließlich fixiert auf das jeweilige Darstellungsziel, dann dürfte die Antwort auf die Frage nach dem rezeptionsgeschichtlichen Stellenwert einer solchen Tacitus-Benutzung nicht schwerfallen. Wäre es allein ausschlaggebend, daß ein antiker Autor von Späteren benutzt wird—gleich mit welchem Blessuren dieser am Ende dasteht –, könnte man hier in einem sehr äußerlichen Sinn von Tacitus-Rezeption reden. Erwartet man indessen so etwas wie geistige Durchdringung und verständige Adaption, also Rezeption im eigentlichen Sinn, dann müssen wir uns in diesem Zusammenhang mit einem eher negativen Ergebnis abfinden. Statt von Rezeption zu reden, könnte man auf den Gedanken kommen, das harte Wort Mißbrauch einzusetzen. Jedenfalls handelt es sich hierbei um das Stichwort, das nach im Grunde noch harmlosen Anfängen bei Enea Silvio Piccolomini und Giannantonio Campano für die Behandlung insbesondere der taciteischen *Germania* bis in unsere Tage hinein bestimmend gewesen ist⁴⁴.

Klenzestraße 18,
D-8400 Regensburg.

⁴⁴ Dazu vgl. etwa K. von See, *Deutsche Germanen-Ideologie* (Frankfurt, 1970).

Susan NOAKES and Robert A. KASTER

TOMMASO SCHIFALDO'S
*LIBELLUS DE INDAGATIONIBUS GRAMMATICIS**

Introduction

The grammatical essay published here came to light when the Newberry Library (Chicago, USA) in 1975 acquired from a local bookseller a codex (Ms. 71.5) containing a miscellany of Renaissance works. In 1977, Paolo Cherchi published a previously unknown poem by the Sicilian humanist Tommaso Schifaldo found in the codex and mentioned that it also contained "una grammatica latina ... in tre libri", previously unknown¹. At Cherchi's urging, I several years later transcribed the work and then, especially because of its heavy reliance upon Priscian, turned to Robert Kaster for assistance in emending the text. As Cherchi noted, the discovery of this work is of some interest for the history of Sicilian humanism, for it helps to explain Schifaldo's reputation among his contemporaries as "'digrossatore' delle lettere siciliane". Moreover, the work sheds light on or raises questions about several topics in the history of humanism outside Sicily: the influence of the Dominican Bartolomeo Sulmonese, sometime teacher of rhetoric² at the court of Francesco Sforza; the early

* Research for this project was partially supported by a New Faculty Research Grant from the University of Kansas. The authors would further like to thank their respective institutions for funds to assist in the publication of the text. The text is published by the kind permission of the Newberry Library (Chicago, USA). Professor Noakes was responsible for the introduction; the text was jointly prepared by Professor Noakes and Professor Kaster.

¹ "Uno smarrito carme bucolico di Tommaso Schifaldo", *The Two Hesperias: Literary Studies in Honor of Joseph G. Fucilla* (Madrid, Toranzas, 1977), pp. 121-127. Cherchi provides a brief description of the codex and its contents.

² A grammatical work by Bartolomeo is discussed by W. Keith Percival, "The *Artis Grammaticae Opusculum* of Bartolomeo Sulmonese: A Newly Discovered Latin Grammar of the Quattrocento", *Renaissance Quarterly* 31 (1978), 39-47. Professor Percival has recently informed me that he has uncovered evidence that Bartolomeo taught for a time at Naples. Special thanks are due Professor Percival for a great many suggestions which made it possible to begin to place this work in context.

reception of Lorenzo Valla's work generally and, in particular, the date by which his critique of the Vulgate began to receive serious consideration; and the continuing use in Italy, even by a scholar who claims to have studied with a student of Valla, of terms and definitions drawn from modistic grammar.

The author's life

We are fortunate in having available extended studies of Schifaldo's life and works by Giambattista Cozzuoli³, Giacomo Sammartano⁴, and Guglielmo Bottari⁵, in addition to the entry in *Scriptores Ordinis Praedicatorum*⁶: the biographical information which follows has been gathered from these sources. Schifaldo was born, probably at Marsala, probably around 1430. He began his education, still a layman, at the Sicularum Gymnasium in Catania, but soon joined the Dominican order at the convent of St. Zita, with an affiliation to the convent at Marsala. He became a priest in 1452. Like another famous Sicilian humanist of the previous generation, Antonio Beccadelli (Il Panormita), he then went on to the Studium in Siena, where Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II) had also studied. There he was influenced by the lessons of Francesco Patrizi the Elder. Schifaldo reportedly completed his studies in Siena in 1460. According to tradition, he then studied at other major Italian centers of learning, including, by his own testimony, Rome. Schifaldo began his teaching in Sicily at Messina, but was in 1469 named "lettore" at the public Studium in the Dominican convent at Palermo by the Palermitan Senate, acting with the encouragement of the Viceroy Ximenes de Urrea. He later taught at Marsala, apparently from 1478. Marsala was likely to have drawn him not only because of its associations with his early years but also because nearby Mazzara was the home of several noted humanists of the

³ *Tommaso Schifaldo: umanista siciliano del sec. XV*, Società Siciliana per la Storia Patria, *Documenti per servire alla storia di Sicilia*, ser. 4, vol. 6 (Palermo, Tipog. "Lo Statuto", 1897).

⁴ *Umanisti marsalesi: T. Schifaldo e V. Colocasio* (Marsala, Ediz. Vidyâ, 1969). I am grateful to Kathy Lima for obtaining a copy of this work for me.

⁵ "Tommaso Schifaldo e il suo commento all'*Arte Poetica* di Orazio", *Umanità e storia: Scritti in onore di Adelchi Attisani*, vol. I: *Letteratura e storia* (Messina, Giannini, 1971), pp. 221-259.

⁶ J. Quétif and R. P. F. Jacobus Echard, (Paris, 1719-23), rpt. Burt Franklin Bibliographical and Reference Series no. 16 (New York, s.d.), Tom. I, P. II, p. 882.

period, including Callimaco Monteverde, Ippolito di Ippolito, Paolo Ferro, and Schifaldo's own illustrious pupil Gian Giacomo Adria, later physician at the court of Charles V. In 1486 Schifaldo was named vicar general of the convent at Marsala. In 1489 he became Inquisitor General of all of Sicily. In 1491 he was still teaching at Marsala. He visited Mazzara in 1495, rallying to the support of King Alfonso II, who had fled there after Charles VIII invaded Naples. This is the year generally accepted as that of Schifaldo's death, though Bottari believes he was still alive in 1500. No documents have come to light which tell us he lived beyond that date.

Antonino Mongitore⁷ gives the following list of Schifaldo's works:

1. *Vita B. Petri Hieremiae Panormitani, Ordinis Praedicatorum*;
2. *De Viris Illustribus Ordinis Praedicatorum*;
3. *Bucolica in plures Eclogas distributa*;
4. *De adventu Caroli Magnanimi Regis Franciae, qui expulit ex Neapoli Regem Alphonsum, liber*;
5. *Ars metrica, de mensura pedum metri cujuscumque generis*;
6. *Commentaria in Psalmos*;
7. *Epigrammata in Albinum Regis Alphonsi Poetam*;
8. *Elegiae*;
9. *Commentaria in Iuvenalem Poetam*;
10. *Commentarioli in Persium Satyricorum Principem*;
11. *Commentum in Horatium*.

To this list must be added the short poems published by Sammartano and by Cherchi, as well as the grammatical work. The first two works and the last two on Mongitore's list, together with a part of the third, are extant.

Although the last three works listed by Mongitore suggest an interest in grammar, the recently discovered grammatical text provides a more adequate explanation for Schifaldo's illustrious reputation as a grammarian among his contemporaries. According to Mongitore, Adria attributed to Schifaldo a major impact on the use of Latin in Sicily: "Politioribus literis multos instruxit; inter quos idem claruit Adria qui addit, tempore Schifaldi, ejus opera linguae latinae nitorem in Sicilia mirifice effloruisse: omnesque illius aevi doctores et vates ab ipso humaniores literas didicisse, qui ex ejus schola doctissimi prodire".

⁷ *Bibliotheca sicula*, (Palermo, Typog. Angeli Felicella, 1714), vol. 2, pp. 262-263.

The Schifaldo canon has not been untouched by controversy. There has been disagreement about the attribution to Schifaldo of the first work on Mongitore's list⁸. On the other hand, Schifaldo himself complained of the misattribution of one of his works, a hymn to St. Catherine, to Pius II⁹. Such instances of confusion suggest that caution about the attribution of the grammatical work may be advisable, at least until other manuscripts of it are found¹⁰. Yet the presence in the text of clear echoes of the grammatical work of Bartolomeo Sulmonese, whom Schifaldo elsewhere claimed as his teacher, argues for the authenticity of the attribution to Schifaldo. Moreover, there can be no doubt that the Newberry manuscript was copied in a time and place very close to that in which Schifaldo lived, possibly by Cesare Zizzo, who describes himself elsewhere in the manuscript as a student of Schifaldo, in conjunction with his friend Francesco Palumbo, described as "librarius parthenopeus".

Contents of the work

Schifaldo's text is more correctly described as a grammatical essay than as a grammar *per se*. It opens with a lengthy prologue in a complex style not untypical of its time, dedicating the work "ad ... Aloysium Rocquisensem", a figure whose identity so far remains elusive. In the prologue, Schifaldo alludes to his teaching in Sicily:

quare cum saepe alias tum vel maxime hoc tempore, quom Messanae, quae nobilissima est Siciliae civitas, publico salario honestatus publice praeciperem < et > grammaticorum tum veterum tum recentium commentarios lecitarem, de grammaticis praeceptionibus quosdam recte locutos animadverti.... (fol. 2).

The eclectic character of the essay, whose sources range from the *modistae* to the most advanced humanists¹¹, is suggested by the following remark: "extant enim commentarioli cuiusdam boni quidem

⁸ Sammartano, pp. 14-15; Bottari, p. 229 n. 24.

⁹ Sammartano, p. 22.

¹⁰ A search of the standard inventories (Kristeller, Mazzatinti) has proved fruitless, and a letter (22/9/82) from Father Raimondo Creyten, O.P., Director of the Istituto Storico Domenicano (Rome), confirms that this work is otherwise unattested in the files there.

¹¹ That Schifaldo's reliance on both the *modistae* and Valla is not atypical of Renaissance grammarians is suggested by W. Keith Percival, "The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars", *Current Trends in Linguistics* 13, ed. T. A. Sebeok (The Hague/Paris, Mouton, 1975), pp. 231-275. After enumerating (pp. 240-241) the many attacks on the medieval *modistic* system by humanists, Percival remarks judi-

vir, quos insulsissime et Scythico potius quam Latino eloquio de orationis partibus scriptos reliquit, disserit enim acutissime partium orationes, significandi modos..." (fol. 3). Schifaldo also here indicates his particular concern with the defense of Priscian: "itaque ut nullum humeri onus refugiant, hanc quoque provinciam cepimus, ut Priscianum Latinae linguae cultorem, ne dicam parentem, contra obtrectatorum morsus pro exigua facultate nostra protegeremus" (fol. 4).

After the conclusion of the prologue, Schifaldo proceeds to a preliminary discussion of the letters of the alphabet, the word "grammatica", and the number of the parts of speech. In the course of this discussion, he refers to the early users of the language in which he writes as "Romani", adopting the usage established by Valla.

But most of Book I, nearly 300 lines, is devoted to a discussion of the noun. It is evident that much of this discussion takes its point of departure from *modistic* theory. Schifaldo makes a "divisio" on nouns ("substantivum" vs. "adiectivum"; "proprium" vs. "appellativum") and then treats their accidents ("species", "genus", "numerus", "figura", "casus"). He then examines the question: "... quor declinatio inter illa quinque nominum accidentia non connumeretur..." (fol. 24). He concludes with a discussion of the article.

Book II begins with a rather discursive prologue and a lengthy digression (more than 100 lines) defending Priscian against the criticisms of Valla. Schifaldo begins his treatment of the verb with a definition in which he emphasizes his use of "forma" to mean "conjugation": "forma igitur qua quidem verbum indiget ad hoc, ut sit actionis passionisque significativum, ea est quam nomine coniugationem Romani appellant" (fol. 36). This difference from antique usage may possibly derive from a *modistic* source. The most conspicuous feature of Schifaldo's treatment of the verb in Book II is the disproportionate length of his discussion of verbal *genera*. Though he follows Priscian in identifying eight "attributes" of the verb (*modus*, *tempus*, *forma/coniugatio*, *genus*, *species*, *figura*, *persona*, *numerus*), he omits formal treatment of several of these while devoting to the question of *genus* some eight folios, roughly twelve percent of the length of the entire treatise. His lengthy discussion of the verbal *genera*, strongly influenced

ciously (p. 245): "The abandonment of medieval syntax was, it seems, motivated chiefly by considerations of pedagogical effectiveness rather than by any deep-seated theoretical misgivings, and indeed much of the medieval system remained intact".

by Priscian, may be understood as but one late episode in the continuing struggle of Italian grammarians to deal with neutral verbs from a syntactic rather than simply a semantic point of view, a struggle which has been traced as far back as the thirteenth century¹².

In the third and final book Schifaldo goes on, after a brief introduction, to discuss the remaining parts of speech: the participle (considered a part of speech at the time), pronoun, preposition, adverb, interjection, and conjunction. The most interesting aspect of this book, however, is a section which follows the discussion of the conjunction. Some half dozen folios in length, it is titled "Contra Vallam" and constitutes a response to Valla's attacks on the usage of St. Jerome and of others. Schifaldo's strategy in this section is, so to speak, to outdo Valla at his own game, by adducing antique authority for usage which Valla has criticized as not antique and therefore incorrect. In one instance, having shown that what was attacked by Valla in Jerome actually came from Pliny's *Naturalis Historia*, Schifaldo asks:

quocirca si erratum est dicere Iopen ubi actitata sunt Iudaeae esse portum, cur Hieronymo et non Plinio, viro tantae auctoritatis quantam pauci a sua ad nostram usque aetatem consecuti videantur, tribuatur? fieri enim posset ut quae Laurentius scribit vera omnino sint, quom Ovidii auctoritate sit fretus, sed quor in hunc et non in illum pro-siluerit? nam inter ceteras auctoritates Latinae linguae quas Valla probat Plinius ipse in primis connumeratur, cuius dicta verbaque nusquam castigare ausus est, quare nulli mirum videri debet si de Prisciano obloquatur, cum hoc ipsum in alios clariores viros temptare non sit veritus (fol. 66).

Schifaldo extends the strategy employed in defending Jerome to others, thus producing a wide-ranging critique of Valla which is nonetheless dependent on Valla's own preferred method. In a brief conclusion to the entire treatise, however, he reasserts his respect for the author of the *Elegantiae*.

Digressions on Valla

Just what is Schifaldo's attitude, then, toward Valla and his works? What information can the *de Indagationibus grammaticis* provide as to Valla's reputation and the influence of his works at the very end

¹² This development is discussed by W. Keith Percival, "Textual Problems in the Latin Grammar of Guarino Veronese", *Res Publica Litterarum* I (1968), 241-254, at pp. 246-247.

of the Quattrocento? Caution is necessary in any attempt at evaluating his impact on a particular work or problem in the history of Renaissance grammar, for the temptation to see Valla as the source of nearly all that is new is not only great but also misleading¹³. A kind of inverse temptation exists as well, especially in discussing grammatical thought in southern Italy, for the Kingdom of Naples had harbored, since the period of Valla's service at Alfonso's court in the thirties and forties, a traditionalist current of resistance to the abrasive humanist Giuniano Maio, for example, in the prologue to his vocabulary *De priscorum proprietate verborum*, first published in 1475, criticized Valla for using an excessive number of examples which merely confused the reader¹⁴. Schifaldo's attitude toward Valla is in fact neither hostile nor adulatory. His treatise appears to date from a period in his life when his interest in Valla was high, perhaps higher than it was when he prepared his commentary on Horace. But he assessed Valla's contribution judiciously, showing both admiration for the man's accomplishments and reservations about some of his conclusions.

The first of Schifaldo's extended discussions of Valla occurs in Book II, following the prologue. Schifaldo introduces the name of Priscian in the context of some remarks on grammatical controversy, identifying him as "vir Graecus a patre tamen Romano oriundus" (fol. 27-28). The connection thus made between Priscian and Greek grammatical learning is to be brought up again later, reinforcing Priscian's claim to grammatical authority from a humanist perspective. In making this claim, Schifaldo is echoing Priscian's own prefatory remarks, pointing out that he had made use of the work of Apollonius and of Herodian¹⁵. Schifaldo cites Valla's criticism of Priscian's purported laxity with regard to the use of the comparative and superlative degrees and, once again turning Valla's own weapons against him, defends Priscian by arguing that Priscian was simply reporting

¹³ This point is made by Percival, "Grammatical Tradition", p. 232.

¹⁴ Carlo De Frede, *I Lettori di umanità nello studio di Napoli durante il Rinascimento*, Studi e documenti per la storia della Università degli Studi di Napoli, 2 (Naples, L'Arte Tipog. Napoli, 1960), p. 49, cites Maio on Valla and Tortelli as follows: "... la loro pedantesca censura e quel cumulo di esempi, il cui sfoggio spaventa piuttosto che attrarre [sic] il lettore, sono stati da me ... ristretti in giusta misura ...".

¹⁵ Priscian's own account of the importance of his reliance on his Greek predecessors appears in H. Keil, *Grammatici Latini* (rpt. Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1961), Vol. II, pp. 1-3.

the usage of the best authors. Among these, Schifaldo cites Virgil, referring his reader to Priscian's own Book II for further examples of antique usage in the matter. He then goes on to disagree with Valla's criticism of Priscian's interpretation of inchoative (inceptive) verbs, again defending Priscian on the ground that his opinion is in conformity with that of a host of ancient authorities. Nonetheless, although Schifaldo's second Book thus opens with a detailed demonstration that Valla's dicta do not unfailingly reflect Roman usage, Schifaldo cites the *Elegantiae* favorably and very frequently throughout the entire Book. He even adopts Valla's characteristic taxonomic usage, using *lex* to mean "rule", for example. There can be no doubt that, for Schifaldo, Valla was a major authority: his imitation of the method which Valla had so successfully employed cannot be construed otherwise than as a sincere compliment.

The digression "Contra Vallam" in Book III is interesting because of both its content and its early date. Its tone is much more critical of Valla than that of earlier passages. Valla's name is no longer repeatedly qualified with favorable epithets and such adjectives as "disertissimus", as it was in Book II. Instead, Valla is reproached repeatedly for his poor memory of ancient usage.

The thoroughness with which Schifaldo treats passages in Jerome (fols. 65, 68) which Valla had criticized suggests that he had been studying Valla's work on Jerome, in detail, for some time: certainly the *Elegantiae* and perhaps also the *Collatio Novi Testamenti*. The substance of Valla's work on Jerome seems to have been sufficiently well known to him to permit research into it, including comparisons of Jerome's usage to that of his sources. That is, by the time Schifaldo wrote his *de Indagationibus*, Valla must already have, in southern Italy, stimulated further critical work on Jerome, in addition to his own. There may even by this time have been a tradition of research on the matter upon which Schifaldo was able to draw, for it is not possible at present to be certain that all of what Schifaldo has to say in defense of Jerome was entirely original with him.

The prominent position which Schifaldo gives to the defense of Jerome within the context of his overall critique of Valla reminds us that there was in the Kingdom of Naples, long before Erasmus' publication of Valla's New Testament commentary, considerable interest in Valla's work on the Vulgate. This interest has already been attested by the two Neapolitan manuscripts of the *Collatio Novi Testamenti*,

an earlier version of the work Erasmus was to publish, which were edited in 1970 by A. Perosa¹⁶. These manuscripts, one of them carefully corrected, were copied in 1477 and 1478, suggesting that Schifaldo was by no means unique in his awareness at an early date of the importance of Valla's critique of the Vulgate. This casts into a slightly different perspective an *idée reçue* about the progress of humanist critical work on Biblical texts. Although it remains true that Erasmus was responsible for the first printed edition of Valla's *In Novum Testamentum Adnotationes*, in 1505, the notion that it was this publication that opened the way to widespread textual criticism of the Bible and was among factors which led to the Reformation is necessarily qualified by the publication of the *Collatio* manuscripts and of the *de Indagationibus*. The contents of the digression "Contra Vallam" remind us that, in southern Italy, the particulars of Valla's critique of Jerome were sufficiently known to have permitted research into them before Erasmus had them printed. Valla's critique of Jerome was already an important focus of attention, for members of the Neapolitan court and for the Dominican Inquisitor General of Sicily, long before Erasmus discovered a manuscript of a late redaction of the *Collatio* near Louvain. This introduces a nuance into the assessment of Erasmus's role in stimulating textual criticism of the Bible. Whether Erasmus's diffusion in the North of the late redaction of Valla's critique may properly be counted among important impulses toward the Reformation is best left to experts; but certainly the claim of any direct causal link would be weakened by such evidence that Valla's critique had been studied and accommodated within southern Italian scholarly circles without leading to dramatic ecclesiastical consequences.

What is in any case clear about Schifaldo's relation to Valla is that it is complex. On the surface, it is even, perhaps, inconsistent, for Schifaldo both explicitly criticizes Valla and, in this very act of criticism, uses Valla's terminology and philological strategies. His response to Valla is one of moderate enthusiasm. Schifaldo neither slavishly follows Valla nor rejects his work out of hand. While taking a special interest in the defense of Priscian, Schifaldo relies upon a considerable number of post-antique sources, including but not limited to the *Ianua*, Francesco da Buti¹⁷, Bartolomeo Sulmonese, and Martin

¹⁶ Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, *Studi e Testi*, I (Firenze, Sansoni).

¹⁷ Cited (fol. 50) as "Franciscus Brutius".

of Dacia¹⁸. He writes as a broadly informed teacher of grammar rather than as the partisan or opponent of a particular individual.

The University of Kansas	The University of Chicago
Dept. of French and Italian	Dept. of Classical Languages and
2056 Wescoe Hall	Literatures
Lawrence, Kansas 66045.	1050 E. 59th Street
	Chicago, IL. 60637

Prefatory Note

N = Newberry Library MS 71.5; *N*² = the corrector(s) of *N*.

Readings noted in the *apparatus criticus* by the sign "(*)" were suggested by Charles E. Murgia; those noted by the sign "(**)" were suggested by Riccardo Ribuoli.

In the *testimonia* and *apparatus criticus* the ancient grammarians are cited by volume, page and line-number from the edition of H. Keil (*Grammatici Latini* 7 vols. [Leipzig, 1857-80], with the *Supplementum* [= *Anecdota Helvetica*] ed. H. Hagen [Leipzig, 1870]); the *Elegantiae* of Lorenzo Valla are cited from the Basel edition of 1540; and the abbreviation "Jeep, LR" = L. Jeep, *Zur Geschichte der Lehre von den Redentheilen bei den Lateinischen Grammatikern* (Leipzig, 1893).

The orthography of *N* is followed in the text or noted in the *apparatus*, with one exception: the variation between the forms *quom* (69 times) and *qum* (12 times) has tacitly been removed, in favor of the more common spelling. The form *cum*, however, has been retained wherever it appears in *N*.

Libellus cuius index est de indagationibus grammaticis per Magistrum Thomam Schifaldum, theologiae professorem et vatem laurea donatum, ad illustrem et generosum virum D(ominum) Aloysium Rocquisensem. Prologus.

Philistenes Atheniensis orator, Aloysi generose, etsi in nullo ferme 5
dicendi genere ceteris Graeciae oratoribus inferior felicioribus illis temporibus censebatur, quom bonarum artium studiis disciplinisque longe lateque Graecia ipsa effloret, eius tamen et auctoritas et famae propagatio extincta penitus videtur, quippe quom inertiae gulae titillantibusque voluptatibus quam lucubrationibus scriptionibusque eruditissimo ho- 10
mine dignis indulgere maluerit. nam si cogitationes suas ab illo suo prope divino profectas ingenio litteris mandavisset, et posteris quidem gratum haud dubie fecisset et voluptuariae rei infamiam effugisset; sed immortalitati suae consulere aut abnuit insipienter aut imprudenter ignoravit: quocirca periisse funditus tot dicendi labores quis non videt? 15
nos autem, sapientiores imitati et | eos qui famae aeternitati consuluerunt, post longos edocendi praecipiendique labores hoc quicquid est quod possumus scriptis mandare decrevimus, ut exercitationibus nostris et quantulumcumque industria recte de nobis sentientibus prodesse valeamus. quare cum saepe alias tum vel maxime hoc tempore, quom 20
Messanae, quae nobilissima est Siciliae civitas, publico salario honestatus publice praeciperem <et> grammaticorum tum veterum tum recentium commentarios lectitarem, de grammaticis praeceptionibus quosdam recte locutos animadverti; verum tamen grammaticas illas sive diffinitiones sive descriptiones appellare mavis ita tenuiter exiliter- 25
que degustant, ut explicandum ulterius nihil offerant et oblatum nihil explicent. credo equidem eos ad huiusmodi artis verecundiam spectare fuisse arbitratos, nihil ultra grammaticae sortem facultatemque exquirere, ne in alienas possessiones temere irrupisse censerentur. sed neminem fere latet philosophiam, quam merito quidem primam Peri- 30
patetica cohors appellat, omnium esse bonarum artium indagatricem,

¹⁸ Because limitations of space preclude point-by-point treatment of the sources of the Schifaldo treatise, a collection of *testimonia* has been provided which for the most part limits itself to indicating the author's reliance on the two sources most prominently named, Priscian and Valla; a full treatment of Schifaldo's post-antique sources is to be provided on another occasion.

17 possumus] pos-ssumus *N* 22 et *supplevi* 30f Peripatetica] peripathetica *N*
31 cohors] choors *N*

27-29 cf. Macro. *Sat.* I.24.12-13

omnibus imperare et veluti de suo lumine ceteris offerre. qua ex re
 si quid in grammaticis institutionibus praeceptisque <est> quod
 propter rei excellentiam attingere grammatici nequeant, habent profecto
 35 studiosi fontem redivivum, unde haec haurire penitus possint, non
 tamen ut hanc ipsam artem hoc pacto pueros edoceant, at ut artis
 abstrusa principia scire cupientibus Latine eleganterque edisserant.
 quod si a barbaris et Latinae linguae imperitis hoc munus exigendum
 sit, malo me ignorare quam male addiscere. extant enim commentarioli
 40 cuiusdam boni quidem viri quos insulsissime et Scythico potius quam
 Latino eloquio de orationis partibus scriptos reliquit. disserit enim
 acutissime partium orationes, significandi modos, sed eius oratio adeo
 sordet, adeo putet, ut perpolitos sane homines, quos orationis facundia
 ac comitate allicere debuit, veluti saxis atque ruderibus abegerit. igitur
 45 a nostro grege ea disputatio admittenda erit, quae a philosophorum
 fontibus emergit atque variis frondibus floribusque vernat, ut nec
 doctrinae verba egeant nec leporis oratio. quare meam hanc sententiam
 secutus id operis sum aggressus, ut quae ab aliis aut indicta <sunt
 aut dicta> perperam, quae ad acutam disserendi rationem de partibus
 50 orationis spectant, liquido aperiatur. itaque ut nullum humeri onus
 refugiant, hanc quoque provinciam cepimus, ut Priscianum Latinae
 linguae cultorem, ne dicam parentem, contra obtrectatorum morsus
 pro exigua facultate nostra protegeremus. quod si tanto viro patrocinari
 non posse existimabimur, saltem pietatis officia homini de lingua Latina
 55 bene merenti offerre videbimur. tu vero, vir illustris atque ornatissime,
 munuscula nostra benigno animo suscipito, quippe qui his dignissimus
 in praesentia mihi censeris, cum propter cetera tum vel maxime quod
 tua in me collata beneficia nunc extant: quibus quidem nisi litterarum
 monumentis satisfacere nequeo. tuo igitur nomine libellus hic prae-
 60 scribitur, ut ore doctorum virorum versetur atque erudititas simul
 posteritatis aures circumsonare queat. pergamus igitur ad instituta
 et de indagationibus opusculum quod aggressi sumus in medium
 exponamus.

finis prologi.

32 ceteris] certis *N* 33 est *supplevi* 37 abstrusa] obstrusa *N* 39 addiscere]
 adiscere *N*²: ediscere *N*? 40 Scythico] scithico *N* 44 abegerit] abigerit *N* 46 vernat]
 vernet *N* 48 ut quae] utque *N* 48f sunt aut dicta *supplevi* 50 humeri (**)]
 Homeri *N*

indagationes grammaticae per Magistrum Thomasum Schifaldum, 65
 theologiae professorem et laureatum, ad Dominum Aloysium Rocqui-
 sensem, virum illustrem et generosum, incipiunt feliciter.

artium scriptores tum Graeci tum Latini, quom de grammaticis
 praeceptionibus dicere quicquam docereque aggressi sunt, a litteris
 exorsi non temere videntur. quocirca grammaticen quadrifariam distri- 70
 buisse videntur alii, alii vero alio ordine, prout quisque sibi persuaserit,
 definientes omnes grammatices ipsius partes. nos autem praetermittere
 huiusmodi diffinitiones, quae de litteris, syllabis, et dictionibus in
 medium afferuntur, consulto duximus, quom manifestissimum esset
 ex antiquorum recentiumque praeceptis intelligere quattuor esse partes 75
 grammatices, quinque vocales Latinas et unam ad Graecas dictiones
 conscribendas, sexdecim consonantes in semivocales et mutas distri-
 butas, tali quidem lege ut semivocales a vocali incipiant et in se
 desinant, <mutae autem a se incipiant et in vocali desinant,> quarum
 profecto litterarum natura est ut in 'e' desinant praeter 'k', 'q' et 'x'. 80
 vocales tamen | proprios habent nativosque sonos, adeo ut nisi unico
 caractere et unico sono exprimi nequeant: quod quidem apud ceteras
 gentium linguas fieri minime invenies. nam Graeci compluribus charac-
 teribus vocales suas conscribere possunt: hoc idem barbari et ceterae
 peregrinae linguae efficere posse videntur. ex vocalibus et Graeci et 85
 Latini diphthongos conficiunt, sed alii alia de causa. nam Graeci ex
 primordiis vernaculae linguae nativaeque hoc habent, Romani vero
 tum ceteris de causis tum vel maxime ut alienae linguae, ut puta
 Graecae, monumenta significant. quare Latinae diphthongi Graecam
 vocabuli originem indicare solent, ut "Phoebus" nulla alia de causa 90
 diphthongo scribitur, nisi ut diphthongos Graeca, quae 'oi' appellatur
 et producta habetur, per Latinam diphthongum exprimatur. indicare

77 sexdecim] sedecim *N* 79 mutae autem...desinant] lacunam, quae sane propter
 homoeoteleuton post desinant (1^a) se pandit, exempli gratia implevi 91 diphthongos
 Graeca] diphthongon Graecam *N*

74f cf. Diom. I.426.32-427.1 (= Varr. frg. 110 Goetz-Schoell); Prisc. II.3.5-10 75f cf.
 Diom. I.426.21-31 (= Varr. frg. 109 Goetz-Schoell; cf. frg. 107) 76f cf. Prisc. II.9.9-10
 78-79 cf. Explan. in Don. IV.520.18-20 (= Varr. frg.43 Goetz-Schoell); Prisc. II.8.7-8
 (cf. Varr. frg. 40 Goetz-Schoell) et ibid. 11-22 80 de mutarum et semivocalium
 distributione et praesertim de "k", "q", "x" litteris alii aliter sentiunt: cf. Jeep, LR 112ff
 et testimonia quae Goetz-Schoell ad Varr. frg. 43 congesserunt 81-82 de vocalium
 sonis, ut dicit, propriis nativisque aliter censet Prisc., cf. II.7.6-14 92f cf. Prisc.
 II.24.15-16 (de "ei" diphthongo)

quoque videntur diphthongi nostrae linguae vetustissimam originem, interdum vero differentias quorundam vocabulorum, quae profecto
 95 eadem omnino non in sensu, sed voce et scriptis esse videntur, ut "quae" quom relationem infert, et "que" dictio quae coniunctionis habet vim, sed in praesentia mihi curae non est quid inter elementum et litteram interest dicere, quom neminem | fere lateat elementum in voce, litteram in scriptis appellari: unde a "litoris" videlicet litteram
 100 vel <quasi "legiteram" a legendi> itinere dando appellatam scriptores artium censent. brevitatis quoque gratia praeterire mihi consilio fuit cetera quae de quarundam litterarum peculiari natura disputare solent, quemadmodum de 's' littera, quae vim litterae saepenumero amittit, ut "ponite spes sibi quisque", et de 'm', quae quom sit semivocalis,
 105 persaepe mutae officio fungatur atque in metro penitus abiiciatur. sed omissis his quae merito disputari possent, de oratione Latina et ipsius eloquiis properemus: quarum quidem rerum iucundissima disputatio et gratissima lectio recte de nobis sentientibus, tum etiam addiscere volentibus, videri poterit.

110 partes igitur Latinae orationis, quae ex grammatica ratione habentur, esse octo tam apud Graecos quam apud Latinos quis dubitat? sed de vocabulo brevissime in primis quippiam disserere non gravabimur. nam Romani Graecas voces facile imitantur et quom propriis et vernaculis possint ipsi vocabulis uti, graecizare malunt quam linguae suae se
 115 dedere: artem litterariam "grammaticam" | Romani vocabulum aliunde mutuatum imitantes vocitarunt; qua quidem arte unius cuiusque sermonis ratio tum scribendo tum loquendo recte percipitur.

De partium numero

120 partes in quas oratio ipsa dividitur (ut ab initio diximus) octo ex pluribus denique conflantur. "ex pluribus" dixi, propterea quod vetustiores, Stoici praesertim, multo plures esse aiebant: quibus quidem

96 "que"] quae N 100 quasi "legiteram" a legendi *supplevi* (coll. Prisc. II.6.12f)
 108 addiscere] adiscere N graecizare] -tare N

97-99 cf. Prisc. II.6.23-7.1 99-101 cf. Prisc. II.6.12f, III.108.13-15 103-104 cf. Prisc. II.32.1-3 cum Verg. Aen. XI.309 104-105 cf. Prisc. II.29.15-30.3 111f cf. Varr. frg. 108 Goetz-Schoell, Suet. de gramm. 4.1-2 116f cf. Quintil. Inst. I.4.2-3 et Jeep, LR 105f 119-122 de Stoicorum sententia et partibus "pluribus", cf. Quintil. Inst. I.4.19-20 (de "pluribus" cf. etiam Prisc. II.54.23-55.3; sed Stoicis quinque tantum partes tribuit Prisc., II.54.8ff, cf. Serv. IV.428.12f, Cledon. V.34.23)

recentiores non assentientes octo partibus contentissimi sunt; dialectici vero a nostro grammaticorum grege secernantur, hac in re duas dumtaxat orationis perfectas partes omnino asserentes. sed orationem Latinam eam intelligo quae a grammaticis, non quae a rhetoribus
 125 habetur. illa enim in sex partes distributa est et alia peculiari indagatione eget, de quibus alias (si Deo placet) loquemur.

prima igitur grammaticae orationis pars cui melius rectiusque quam nomini indita esse potuit? habet enim nomen inter ceteras partes quandam significationis praerogativam—ut mox disputabimus, non
 130 prius quam descriptionem illius, sive diffinitionem appellare mavis, atque vocabuli originem | in medium afferamus.

De nomine

nomen ergo pars est orationis (ut supra) substantiam cum qualitate <propria> vel communi significans, quod quidem "nomen" quasi "nota-
 135 men" dictum scriptores artium voluerunt.

sed significare substantiam philosophica ratione, quom sic dicitur, non caret; multa tamen dubitanda non immerito in hac ipsa descriptione produntur; et primo disserendum est de qua substantia grammatici loquuntur, quom significare substantiam nomen asserunt. philo-
 140 sophiae quidem studiosi, Aristotelis summi viri sententiam secuti, duplicem substantiam—primam, ut puta, atque secundam—esse praedicant: nomen igitur de quo grammatici disserunt primam substantiam significare nulli fit dubium, quae profecto accidentibus primo praecipueque substet. quod si altius subtiliusque cuncta rimari vellem,
 145 dicere non ab re possem de utraque substantia grammaticos, quantum ad grammaticos spectat, disserere omnino posse. sed in praesentia de eo quod nobis aptissimum est et huic opusculo convenit, sermonem | faciemus. significare igitur substantiam dicitur nomen, propterea quod
 150 nomen habet suum significandi modum determinare, ut, quom ab intellectu nostro percipitur, perceptio ipsa et comprehensio in eo quiescat. quare a quibusdam grammaticis subtilius hoc speculantibus

124 asserentes N²: disserentes N 126 habetur] habet N 135 propria *supplevi* (coll. Prisc. II.56.28ff, Don. IV.373.1f, et 179, 351f inf.): an sua (*) (cf. 175 inf.)? 138f descriptione] discreptione N: fort. discretionem (cf. 170 inf.) 145 vellem] velim N 151 perceptio] praeceptio N 152 hoc] habet (i.e. hñ) N (errore ex abbreviaturae hic confusione exorto)

122-124 cf. Prisc. II.54.5-7 126 cf. Quintil. Inst. III.3.1-9 126f cf. 149ff inf. 134f cf. Prisc. II.55.6; 56.29-57.1 135f cf. Prisc. II.57.3-5

nomen per modum habitus atque quietis et determinatae apprehensionis significare dicitur. nihil tamen nobis obstat grammatice loquentibus quod a calumniatoribus obiici solet. aiunt enim accidentium nomina, ut puta "nigritudo", "rub(r)itudo", "pallor" et reliqua huiusmodi, quom nomina sint, non substantiam, sed accidens omnino significare, quae substantiae inesse et ab eadem abesse sine ulla corruptione subiecti omnino possunt. quibus nos sic respondemus, grammaticos nihil aliud nisi significandi modum considerare, prout per modum habitus et quietis (ut supra diximus) apprehenditur. sed est ratio subtilior quae profecto de philosophia disputantibus praesto est. nam cunctis accidentibus quidam conceptus substantialis inest, cuius gratia suam accidentia ipsa quiditatem habent (ut philosophorum verbis utar): quo fit ut per eundem conceptum diffinitionem suam sortiantur. cuius rei gratia accidentium nomina a ratione substantiae non abhorrent. accedit tandem ad acutam respondendi rationem illa tenuis, usitata et paene vulgaris plebeiorum grammaticorum responsio. sufficere enim inquit ad hoc, ut nomen significet substantiam, per sexum variari praepositis articularibus pronomibus, in quibus discretio sexus dignoscatur. tunc enim quom id fit, sive a re substantiali sive a re accidentali nomen deducatur, virtute illius significationis, qua quieto percipiendi modo comprehenditur, significare substantiam dici nomen merito potest.

cum qualitate sua vel communi nomen significare substantiam a grammaticis vulgo dicitur: substantia enim individuata sine qualitate et quantitate esse intelligi non potest; non individuata sine his esse omnino potest, cum principia rerum "impermixta" a philosophis dicantur. qualitas tamen ipsius substantiae propria vel communis nihil aliud est grammatice nisi ut proprium nomen aut appellativum intelligamus. nomen igitur proprium, quod individuum significat, substantiam propriam significare videtur; nomen vero appellativum, quod quidem multorum est, qualitatem communem indicat. quocirca quom de nomine proprio grammatici loquuntur, significare substantiam illud dicunt, quam primam intelligi in medium afferre non veremur, et

153 habitus] habitusque *N* 154 dicitur] dicunt *N* 156 rub<r>itudo] rubitudo *N*
164 quiditatem *N*² (*in marg.*): qualitatem *N* 169 sexum] sex *N* 170 discretio] discreptio *N*

169f de articularibus pronomibus, cf. ad 413-423 inf. 179f cf. Prisc. II.57.9-62.10
180ff cf. Prisc. II.57.4-7; 58.14-18, 25-59.1 184 cf. 140-145 sup.

qualitatem propriam vel communem nulla alia ratione dici, nisi proprii nominis aut appellativi gratia. nam substantivum nomen, ut mox edisseram, aut proprium aut appellativum esse liquet.

prima igitur nominis divisio sit haec, ut eorum aliud substantivum, aliud adiectivum dicatur. substantivum a substantia ipsa denominatur, adiectivum vero ab adiacentia. est enim adiectivum quod adiacet alteri, scilicet substantivo: quae quidem ratio adiacendi cunctis accidentibus convenit, ut philosophiae periti acute disputant. hinc enim rhetorum campus, ut puta, adiectivis longe lateque patet: demonstrativum quippe genus unde, nisi adiectivis nominibus adhibetur? laudes enim atque vituperationes, in quibus demonstrativum ipsum positum est, nomina ferme adiectiva sunt. nam "pii", "fortes", "temperantes", "iusti", "modesti", "fideles", "docti", "verique tenaces" huiusmodi nominibus adiectivis nuncupantur, atque omnia ea tandem quae mortalibus in hac humana mortalique vita accidunt adiectivis nominibus complectimur.

secunda divisio nominis est ut nomen aut proprium aut appellativum esse dicatur. proprium enim ut sit, a sui materia sortitum est, unde indivisionis principium habetur. materia enim ex qua "Tullius" constat, ita sua propriaque est, quae disposita prius Tullii formam accepit, ut in nullo alio in tota rerum natura eadem inveniri queat. quare optime definierunt individuum indivisum esse in se et divisum a quovis alio. recte igitur proprium nomen his de causis a grammaticis appellatum est.

De appellativis

appellativum quoque nomen dicitur, propterea quod communem multorum naturam appellat. nam quom dico "lapidem", universam lapidum naturam appello: <nam omnigeni> quidem lapides communi appellatione eodem nomine intelliguntur. possunt tamen haec eadem appellativa propria fieri, ut si quis "Cupidinem nostram Deum tibi gratum" hoc ut proprio nomine nuncupare velit. quare a communi multorum nomine appellativum a grammaticis vocitatum est.

210 communem] commune *N* 212 nam omnigeni] lacunam, quae post appello dignoscenda est, exempli gratia implevi

186f cf. 202ff inf 191f cf. Jeep, *LR* 159ff 191f "adiectivum" ab "adi(i)ciendo" non ab "adiacendo" profectum esse dicit Prisc., II.58.20-22, cf. II.60.6, 84.4-5 195f cf. Prisc. II.60.6-7 203ff cf. Prisc. II.58.25ff ("in rebus est individuus, quas philosophi atomos vocant") et II.553.26 210f cf. Prisc. II.57.4-5, 58.14-18 213f cf. Diom. I.320.30, 322.10ff, Prob. IV.51.36-52.3, Serv. IV.406.33-407.1.

nomen siquidem proprium subdivisionem quandam apud Romanos accepit: distribuitur enim in praenomen, nomen, cognomen et agnomen. praenomen enim propriis nominibus praeponi solebat; nomen
 220 vero quasi notamen dicitur, propterea quod notat extra quod mente concipitur, ut numerari queat. quo quidem nomine alterum ab altero secernitur: ut, quom dicitur "Cicero", non intelligitur Cato [alter]. aliter enim humanum genus confusione quadam urgeretur. cognomen est ad familiam significandam inventum: hoc autem inde emer-
 225 quod diversi diversarum familiarum eodem nomine nuncupantur. quam ob rem cognomen familiam unam ab aliis secernit, ita ut confundi nequeant. agnomen ab eventu fuit deductum, ut M. Cato Porcius Censorius appellatur, unde fit ut a censura quam prae ceteris sapienter gesserit agnomen sibi adinvenit. cognomina vero (ut nihil studiosis
 230 viris sub caligine relinquatur) causam saepenumero suae adinventionis habuere ab agricultura rebusque agrestibus praesertim, non nunquam vero a rebus ridiculis. primus enim ex familia Fabiorum (ut Plinius Secundus Historiae libro xviii locupletissimus | testis est) a fabis, quas sulcis mandaverat — aliosque agricolas illud idem facere edocuerat —,
 235 Fabius cognominatus dicitur. Cicero quoque qui primus cognominatus est, ab electis ciceribus, quae quidem in agello suo obruerat atque inde copiose legerat, cognomen adinvenit; Serranus Cincinnatus, summus vir, a serendo fuit nuncupatus; et hi quidem a re rustica, ut praediximus. Asinae cognomen Romae celeberrimum (ut Macrobius
 240 in Saturnalibus meminit) refert ab asina quam auro onustam in forum adduxit; Scrofae quin etiam cognomen a scrofa, quam villico suo surripuit et sub centone sui stratus abdidit, illius familiae primus nactus est; Murenae a murena quam avide comesse solebat qui primus hoc cognomine nuncupatus est. Corvinus Valerius Messala cognomi-

218 nomen *add.* N² 221 quo quidem (**)] quod quidem (*i.e.* qdquid) N 222 secer-
 nitur] secernatur N alter *seclusi* (**) 223 aliter] alter N 227 Porcius] portius N
 236 quidem] quod N (*cf.* 289 *inf.*) atque] sevitque vel N (*hac lectione, ut puto, ex*
glossemate [viz. sevit *aut* vel sevit] *ad verbum* obruerat *explicandum inserto exorta*)
 237 legerat] legerit N 240 onustam] honustam N

217-219 *cf.* Prisc. II.57.12-13 219 *cf.* Prisc. II.57.13 219f *cf.* 135-136 sup. 223-
 227 *cf.* Prisc. II.58.5 227 *cf.* Prisc. II.58.5-6 232f *cf.* Plin. *N.H.* XVIII.3.10
 235-237 *cf.* Plin. *ibid.* 237f de Serrano, *cf.* Plin. *N.H.* XVIII.4.20 (unde et Cincinnatus
 importune evocatus est) 239-243 *cf.* Macrob. *Sat.* I.6.29f 243f *cf.* Macrob. *Sat.*
 III.15.1-2 (e Varr. *R.R.* III.3.10) 244f *cf.* Gell. *N.A.* IX.11

natus est a corvo qui Gallum secum proeliantem oculis imminens 245
 infestabat, Scaurus a scauro pisce; sic Scipio a baculo, quoniam pater
 "nostrae senectae" veluti "baculus" videbatur, primus ex illa familia
 appellatus est. Caesar quoque, quod quidem cognomen silentio prae-
 teriri non debet, a caeso matris utero vel a caesarie | cum qua natus
 est vel ab elephante interempto primus ex ea familia appellatus est. 250
 et ne sim longior, omitto cetera quae in medium merito afferri possent.

reliquum nunc mihi esse videtur ut de his dicere pergamus quae
 a natura ipsorum nominum fluere videntur. ea enim a grammaticis
 nominum accidentia vocitantur, a nobis autem consequentia naturae
 nominum non ab re dici queunt: sic enim adhaerent naturae nominum, 255
 ut sine his nunquam fere nomen esse queat intelligi. quinque autem
 huiusmodi accidentia esse ab artium scriptoribus omnino dicuntur.

primum enim accidens "speciei" nomen habet; longe diversa tamen
 est ab ea specie quam philosophiae ac dialecticae periti in medium
 adducunt, quae quidem sub genere ponitur, et de ea longe lateque 260
 disputatur: cuius disputatio a proposito nostro longe abest. grammatici
 sed enim speciem vocitant primam aut secundariam cuiusque rei
 annotationem, quam primitivam et derivativam vicissim appellant. una
 quaeque profecto res a naturae primordiis nomen suum diversum a
 diversis nationibus sortita est: hoc enim nomen, quod <est> proprium 265
 ad significandam rem, primae sive prioris speciei | esse dicitur; quod
 autem ab hoc est profectum, adhortante natura rei sermonisque deri-
 vativam speciem complexum dicimus. nam "mons" ab initio a Latiis
 nuncupatus est, quod quidem nomen primo adinventum primitivae
 speciei esse dixerunt. inde "montanus" montis incolam appellarunt, 270
 quod quidem nomen derivativae speciei grammatico more esse voluere.
 omnia tamen haec ab arte Latia, quae naturam imitari vult, profecta
 esse liquido constant.

245 imminens] imminente N 252 reliquum] -qum N 254 consequentia] -quenti N
 265 est *supplevi* 269 adinventum] inad- N

246 *cf.* Plin. *N.H.* XI.105.254 ("pede") 247 *cf.* Vulg. *Tob.* 10.4 248-250 *cf.* Plin.
N.H. VII.7.47 (de caeso matris utero), Paul. Fest. Gl.Lat.IV.162 (de caesarie), Serv. ad
Aen. I.286 (de elephante): etymologias illas diversas uno loco congerit H.A. *Ael.* 2.3
 256f *cf.* Prisc. II.57.8 (de accidentibus sex, vide e.g. Don. IV.373.4; de accidentibus octo,
 Prob. IV.51.21ff) 262ff *cf.* Prisc. II.57.9-11 ("primitiva" codd. Prisc. praeter P)

secundum nominis accidens genus a grammaticis peritis merito nuncupatur. longe tamen abest ab eo genere de quo philosophiae studiosi
 275 disputant. nanque grammaticum genus a sexus descriptione sumitur: quae quidem descriptio non posset liquido intelligi nisi per septem genera ratio nominis ad discernendum sexum distribueretur. sed ut huiusce rei medullam attingamus, dicere merito possum duo esse genera
 280 ipsorum nominum, quae quidem natura novit: quinque vero reliqua ab arte, quae naturae commoda speculatur et eam quoad potest imitatur, sunt profecta. natura enim masculinum femininumque genus recte intuetur: nam ex mare et femina sive ex simillimis naturis quicquid est naturae rerum constare videtur. his igitur duabus naturis
 285 sexus discernitur. additur deinde a grammaticis genus tertium, quod "neutrum" vulgo dicitur: hoc enim masculinum femineumque negare videtur, quom sint quaedam nomina in rerum natura quae nec sexum masculinum nec sexum femininum recte significant. quom enim dicimus "saxum", nullum quidem aut maris aut feminae sexum discernimus.
 290 quocirca per utriusque abnegationem neutrum genus Latini vocitarunt. quartum genus "commune" appellant, quod quidem a ratione maris et feminae non discedit: est enim commune utrique, ut "homo", quod profecto nomen ad marem feminamve referri potest. quintum vero genus "omne" a nostratibus nuncupatur: id enim a discretionem masculini femineique generis non recedit, sed confusum illud quoque genus,
 295 quod "neutrum" nuncupatur, una amplectitur. sextum genus "promiscuum" a Latiniis, "epicoenon" vero a Graecis appellatur: hoc enim masculinum femineumque naturae sexum non discrete, sed quasi una eademque voce utrumque connotat: quom dico "Aquilam", hac voce

274 grammaticis *N*: fort. grammaticae 276 descriptione] discriptione *N*: fort. discretionem (cf. 227 et 294 inf., 170 sup.) 281f ab arte, quae...speculatur et...quod potest imitatur (*) (v. 272 sup. et 284ff. 805 inf.) aperte, quae...speculantur et...quod possunt imitantur *N*: fort. ab arte, quia...speculantur et...quod possunt imitantur 289 quidem] quod *N* (errore ex abbrev. qd exorto, cf. 369 inf.) 294 discretionem] discriptionem *N* 297 epicoenon] epichenos *N*

274ff cf. Prisc. II.141.4ff 279f cf. Prisc. II.141.4-5 et 308ff inf. 283f cf. Prisc. II.141.5-6 285-288 cf. Prisc. II.141.9-10 291f cf. Prisc. II.141.8-9 293ff cf. Prisc. II.141.19-21 (ubi inter "communia" hoc genus "omne" numeratur, sicut apud Diom. I.301.9-12; sed de genere "omni", vide sis I.534.6-7, Prob. IV.52.31ff, Serv. IV.408.7-8, Pomp. V.160.27-28, 32-161.3) 296-300 cf. Prisc. II.141.14-15; sed de "aquila" vocabulo (quod inter "dubia" numerari videtur apud Prisc. II.169.6ff), cf. Charis. I.17.14-15, 153.17-20 (= 15.17-20, 194.19-23B.). Diom. I.301.16-17, Don. IV.375.22-24, Serv. IV.408.13-14

feminea utrumque sexum significo. septimum atque postremum denique genus "dubium" a Latinis appellatur, non quod dubitanter hoc
 300 septimum genus addiderint, sed quod propria et peculiari auctoritate veteres Latini sub diverso genere protulerunt. Virgilius Maro "dama" in masculino genere protulit in bucolico carmine, quom dixit, "cum canibus timidi venient ad pocula damae"; Horatius vero Flaccus in
 305 feminino proferre maluit, quom dixit in primo libro carminum, "et superiecto pavidae natarunt aequore damae". quare quom septem nominum genera ab artium scriptoribus in medium afferantur, duo tamen sunt ea quae naturae ratio novit: ad quae quidem cetera artificiosa quadam ratione referuntur, ut ars Latinae linguae diserta
 310 undique ornatu suo esse videatur.

tertium nominis accidens (ut unde digressi sumus ad propositum revertamur) numerus appellatur: de quo quidem numero multiplex et varia est disputatio apud praestantes viros, praesertim apud arithmetricos, quorum ratio disputandi hinc proficisci videtur. tanta enim
 315 est huiuscemodi numerorum vis atque veluti quaedam maiestas, ut non puduerit Pythagoram Samium et sectatores illius dicere tum animum ipsum nominum tum ceterarum huiusce(modi) rerum naturam atque compagem incorruptibilem ex numeris ipsis constare. quare non temere grammatici nominibus ipsis numerum accidere tradidere, quippe
 320 cum duobus numeris, singulari ut puta et plurativo, omnia huiusmodi nomina penitus censentur. est enim omne quod nominatur aut unicum aut multiplex: si unicum, singularis numeri dicitur, si multiplex vero, plurativi; medium nullo pacto inveniri potest; et a "nutu mentis" numerus nuncupatus est.
 325

quartum nominis accidens figura ab artium scriptoribus appellatur, quae quidem a fingendo nomen adinvenit. namque omne nomen ratione grammatica aut simplex — hoc est, sine aliqua plica et concretione plurium vocum — aut multis simul vocibus connexis esse videtur
 330 in sua significandi ratione. quam ob rem si priore [loco] modo nomen esse videatur, tunc simplicis figurae esse dicetur; si autem secundo

300 utrumque] virumque *N* 312 digressi] digressi *N* 318 ceterarum *N*²: ceterarum rerum *N* modi supplevi 330 modo *N*²: loco modo *N*

300-303 cf. Prisc. II.141.16-17 304f Verg. E.8.28, cf. Prisc. II.144.15-16 306f Hor. c.I.2.11f, cf. Prisc. II.144.17-19 315ff cf. Aristot. Met. 985b22ff 319-324 cf. Prisc. II.172.2-4 324f Schifald. originem "numinis" non "numeri" adducere videtur: cf. Varr. L.L.VII.85 (= p. 115.12f Goetz-Schoell, cum testt.), Lucr. III.144 327 cf. Varr. L.L.VI.78, Gell. N.A.XIII.30.2

modo efferatur, tunc figurae compositae merito vocabitur. nam figura ipsa exprimit veluti imaginem quandam nominis, qua aut simplex, ut primo adinventum est, aut compositum, ut ab arte constitutum, esse censeatur. quibus duabus rebus grammaticorum ratio tertiam figuram inde deductam addidit, quam "decompositam" quasi a composito compositam esse novimus. quom enim dicimus "animum", figuram et veluti imaginem huiusce nominis simplicem ostentamus; sed quom "magnanimum" vocitamus, figuram nominis non simplicem sed duplicem offerimus, ut puta "animum magnum"; deinde quom "magnanimitatem" virtutem illam moralem nuncupamus, a "magnanimo", quod quidem compositum est nomen, ut praediximus, derivatam omnino videmus.

quintum accidens ipsorum nominum [est] casus supradicta ratione dicitur, qui quidem a cadendo eo quod diversimode cadat quom nomen declinatur vocitatus est: aliter enim nomen ipsum in nominativo, aliter in genetivo et in reliquis cadere liquido videtur, quo fit ut merito ab artium scriptoribus casus appellatus sit. sed quom hic inter nominum accidentia connumeretur, alibi in diffinitionibus nominis differentiae loco ponitur: quom enim dicitur quid nomen significet, a grammaticis respondetur nomen significare substantiam cum qualitate propria vel communi cum casu. | quocirca casus differre facit nomen ab ipso verbo et substantiva quaedam differentiam ipsius nominis <...> ratio videtur. nihil tamen refert unam eandem<que> rem diversimode consideratam diversis inservire officiis diversisque rebus accommodari, alia tamen atque alia, ut praediximus, ratione in medium adducta. casus enim, ut praefatus sum, secernit a verbo nomen et hoc peculiare in primis sibi vendicat: quocirca gerundiva nomina a nonnullis existimantur, propterea quod inflexiones casuales habere videntur, qua quidem ex re maxime non esse verba videntur. altera deinde ipsius casus vis est, ut diversa nominis officia secernantur. nam aliud

333 aut] ut *N* 344f est *seclusi* (**) (de casu nihil adhuc dictum est; sed fort. *elocutio* supradicta ratione ad rationem "figurae" nominis iam redditam [327 sup.] spectat): an est casus, supradicta ratione dictus, ... *legend.* (*)? 354 *lacuna* post nominis *haud dubie dignoscenda est* eandem<que> (*) (cf. 298f sup.) eandem *N*

332-335 cf. Serv. IV.408.20-22 ("naturalis" vs. "quae ex arte fit"), unde Pomp. V. 169.2-5 (cf. *ibid.* 178.10-12) 335ff cf. Prisc. II.177.10-13 344-348 cf. Prisc. II. 184.1-5 350-352 cf. Don. IV.373.2-3 et praesertim Serv. IV.406.22-28 358-360 cf. Prisc. II.1410.7ff (de "gerundivis", quae "nomina verbalia" appellat et a "gerundiis vel supinis" secernit)

est eiusce officium et ratio quom in recto profertur: tunc enim cunctis fere verbis actionem significantibus praeponi in oratione solet in transitione quadam sui ipsius actus. quom vero cadit a recto, genetivam conficit rationem, quo quidem casu possessiones nostras omnium fere rerum nuncupamus: sic enim dicimus "regna regum", "imperia imperatorum", "divitias divitum", "agros civium", "uxores virorum", "humanos artus hominum, ceteros ferarum animantiumque reliquorum", quae quidem oratio in rerum natura | longe lateque patet. quom autem inde excidit id est genetivo, fit alia casus ratio: quam quidem dativam appellamus, unde dativus casus dicitur. hic enim in dandis rebus tantam vim habet, ut nomen inde sortiatur. sed inde excedens accusativa ratio emergit, unde accusativus casus habetur. hic enim accusativus <est> non quidem in foro iudiciali, a quo profecto nostra ratio longe abest; sed "accusamus" quasi vocamus quamvis rem ad illum actum, ut significet se complexam atque teneri, ut sub ea ratione exprimatur adesse volenti, videatur: ut gratia exempli, si me dicam amare virtutem, advoco ad meum amandi actum et amore meo complexam ostendo. abiens inde ratio vocativum casum constituit. hoc enim vocamus quae a nobis longe absunt, quando quidem ita res humanae comparatae sunt, ut quaedam adsint nobis, quaedam vero longe absint secundum plus minusve. sed hic casus dumtaxat vocandi adverbio aut impresso aut expresso eget. postremo casus ratio in ablativum emigravit. hic enim ablativus eo quod res cum a nobis tum a ceteris aufert appellatus est. sed maximam habet affinitatem cum | genetivo, unde Graeci supervacuum ablativum existimantes genetivo pro eo contenti sunt. sed tamen Latini non irrationabiliter et ablativum addiderunt et eo uti eleganter vulgo duxere. hac enim de causa pro genetivis primitivorum pronominum derivativis in ablativo casu et non in alio Romani usi videntur, ut "mea interest" et "sua refert", ut planius suo loco, si Deo placet, disputabimus.

369 quidem] quod *N* (aut error ex qd abbrev. *exortus intellegend.* [cf. 289 sup.] aut *lacuna* post natura *dignoscend.*) 370 id est genetivo (i.e., -i- gto) fort. *secludend.* 374 est *supplevi* 376 illum *N*²: illius *N* (= "illius [sc. verbi]"?) cf. 378 ad meum amandi actum), fort. *recte* 376f atque teneri...videatur] *sub hac structura vix concinna aliqui error videtur latere et haud scio an verbum videatur secludendum sit* 378 virtutem *N*: fort. virtutem, <virtutem>, cf. 1139 inf.

364-366 cf. Prisc. II.185.17-19 384f cf. Charis. I.154.11-12 (= 195.18B.), Pomp. V. 183.9-10, Prisc. II.186.2 385f cf. Diom. I.302.4-7, Pomp. V.171.12-20, 182.34ff, Prisc. II.190.16-191.13 388-391 cf. 866-910 inf.

quas ob res inanis et supervacanea illa nobis quaestio esse videtur, cui molesti interpellatores multum tribuunt. quaerunt enim quor declinatio inter illa quinque nominum accidentia non connumeretur, quom
 395 accidere quoque nomini videatur. sed levis admodum responsio subiiciatur et tali quidem quaestione digna. casus enim qui postremus inter illa quinque connumeratus est declinationem ipsam implicitam complectitur. nam declinatio fit per casus, quom ex altero in alterum et inde ad ceteros declinando procedimus. sed quom hoc ita sit,
 400 diceret quispiam, "quid dicendum est de his nominibus quae nullo pacto declinantur et aptota sunt?" nos vero iure respondere possumus, "si non declinantur, nobis favet ratio, quia | tunc non est opus ut declinatio ipsa inter accidentia nominis referatur. si vero intrinsecus et implicite saltem declinari habeant, tunc effecti sumus per respon-
 405 sionem nostram superiorem propositi compotes". eadem ratione quor non accidat nomini persona connumeranda inter haec quinque accidentia superius dicta quaerere calumniatores possent atque de pluribus aliis quae eandem afferrent dubitationem; breviter autem, ne verbosi videamur, omnia suis locis accommodanda sunt. quocirca quom de
 410 pronomnibus sermonem faciemus, de personis ipsius nominis dissereamus.

de articulo

articulus mihi videbatur dignus qui inter huiuscemodi accidentia connecteretur, quippe cum nominibus declinandis praeponatur. verum
 415 tamen Latina ratio hoc non exigit, propterea quod Romani articulos non habent, ut Caesariensis grammaticus locupletissimus utriusque linguae testis est. sed utimur pro his quibusdam pronomnibus quae articularia pronomina appellamus. a scriptura tamen Latina longe absunt et nullo utuntur officio: quod quidem Graecis contra accidit.
 420 nam et in declinando articulis utuntur et scripturae suae | ita inserunt ut sine his nihil fere explicatum haberent. quapropter inter octo orationis partes, ubi Latini interiectionem, inibi Graeci articulum collocant.

339 procedimus *N*²: procedimus *N*? 401 aptota] optata *N* 422 ubi (*)] ob *N*

414-418 cf. Prisc. II.54.13-18, 581.21-582.2 (cf. Plin. dub. serm. frg. 101 della Casa) 421 f cf. Iul. Roman. apud Charis. I.190.14-16 (= 246.26-247.3 B.), Don. IV.372.27-28, Pomp. V.135.3-24. Prisc. II.54.26-55.3

satis superque hactenus de nomine et nominis accidentibus dixisse videmur, et qua ratione grammatici nomen ipsum sua diffinitione
 425 dignum existimaverint et unde <nomina casuum> obliquorum deducta sint et a diversis officiis nuncupata nec plura nec pauciora esse debere <accidentia nominis liquido aperuimus> profligantes calumniatorum argumentationes, et quid tandem de articulis tenendum esse existi-
 maverim in hoc primo volumine brevi libamine contentus paucis
 430 disserui. inde ad reliqua pergamus.

Prologus secundi libri

magna et consummata probitate persaepe viri modestiam gravitatem-
 que suam ita fovere arbitrati sunt, si suarum cogitationum levioribus
 in rebus nihil prorsus scriptis relinquerent, ne in parva re gloriam
 435 quaerere existimarentur. recte fortasse id quidem: nam quid est per Deum immortalem quod non recte a sapientibus fieri credatur? est tamen mortalibus inditum ut suum cuique et illud quidem diversum sit velle. unde illud tritum vetustate | proverbium est, quo et Cicero
 admiranda eloquentia vir est usus: "quot capita, tot sententiae". nos
 440 enim aliorum sententiam modestiamque minime aspernantes nostram in praesentia sequi maluimus. quam ob rem, si perperam fortasse munus nostrum aggressi sumus, veniam petimus ab his qui secum sentiant si nullo livore perciti nulla subdola animi simultate lucubra-
 tiones nostras censere duxerint. quod si quispiam in tantam vesaniam
 445 impellatur, ut studiosos doctosque viros mordere obtrectareque sibi persuaserit, ipse viderit. nos vero propositum munus pro ingenii facultate persequamur.

Prologi finis

multa sunt in Latinae linguae ratione quae etsi a grammaticis
 450 passim disseruntur, tamen non inter eos ita convenit ut in controversia

424 superque *N*²: superque videmur *N* (sed fort. a verbo videmur primo manum abstinere melius est et verbum videmur alterum secludere [*]) 426 existimaverint] -vere *N* nomina casuum supplevi 427 debere] debuerint *N* 428 accidentia nominis liquido aperuimus exempli gratia supplevi 430 libamine (cf. 603 inf.)] limine *N* 433 consummata] consummata *N*

424-426 cf. 134-251 sup. (de nominis definitione) 426 f cf. 360-391 sup. (de casuum nominibus officiisque) 427-429 cf. 392-408 sup. (de accidentium numero calumniatorumque argumentationibus) 429 cf. 413-423 sup. 439 f. Cic. de fin. I.5.15 ("quot homines, tot sententiae" = Ter. Phorm. 454; cf. Hor. serm. II.1.27)

non relinquatur quae explicari liquido debuissent. de his sermonem
facere omnino duxi brevius quam tanta res dici queat. sed loquar in
primis de nominum speciebus tam primitivorum quam derivativorum,
455 ut ea quae sunt in controversia, non ea quae constant apud omnes,
explicare queam; et primo de comparativis nominibus, de quibus
quidem Priscianus, vir Graecus a patre tamen Romano oriundus,
| utriusque linguae peritissimus, eleganter elocutus est: cuius doctrinam
qui carpunt a benignitate naturae atque ab humano commercio ab-
460 horrere videntur. nam Romanae linguae praecepta undique dispersa
in unum redegit librum in decem et octo volumina distributum, quamvis
de constructione divisus a magno codice libellus videatur. hunc enim
nostrae aetatis vir disertissimus Laurentius Vallensis Romanus tum
sobole tum eloquio lacessit, immo lacerat et mordicus interdum ita
465 dilaniat, ut non hominem de lingua Latina bene merentem, sed Getas
Romanum imperium invadentes carpere sibi persuaserit. revertar ad
id quod proposui. Priscianus “fit” inquit “comparatio vel ad unum
vel ad plures tam sui generis quam alieni” et reliqua. hoc enim
eleganter dictum Valla reprehendit, inquiens comparativum non nisi
470 inter duos locum habere, superlativum vero ad plura referri debere
quotiens comparatio fiat ad ea quae sunt eius modi generis: quam
quidem objectionem ut tueri possit, multas adducit in medium et
rationes et auctoritates. nos vero non ut talem tantumque virum
oppugnare decreverimus, sed ut linguae Latinae parenti | pro virili
475 nostra opitulemur, pace Laurentii dicimus magnam habere vim et ius
suum disserendi de grammatica Prisciani sententiam suis rationibus
atque auctoritatibus confirmatam. illud tamen quod Prisciano obiicitur
videri potius doctis viris superstitiosa curiositas quam nuda veritas
omnino potest. nanque inter duos comparativum optime locum habet,
480 ut “manuum fortior est dextera quam sinistra”, non tamen abducitur
ne ad plures etiam sui generis referri queat. hoc enim quod dicimus,
ne carere auctoritate videatur, clarissimorum Romanorum exemplis
in re clarissima atque auctoritatibus utemur; sed quoniam compen-
diose loqui decrevimus, una tantum Virgilii auctoritate in praesentia
485 contenti erimus, ceteras autem tute requirito ex bonorum auctorum

459 commercio] -tio N 461 distributum] -te N

456 ff cf. Prisc. II.83.1-94.13 462-466 cf. 468 ff et 493 ff, 520 ff, 1092 ff inf. 467-
468 Prisc. II.85.16-17 468 ff cf. Vall. *Elegant.* I.13 (p. 16 ff)

libris: “sic ego Sardoniis videar tibi amarior herbis”. sed quoniam
in hoc secundo libro patrocinium pro virili portione eidem Prisciano
me praestare duxi contra obtrectatores suos, non erit ab re sermonem
facere de his quae diversis in locis et voluminibus mordetur tanquam
malus linguae Latinae indagator. de comparativis pauca degustavimus. 490
de superlativis multo minora dicemus, propterea quod a plebeis | ma-
gistris in uno quoque fere puerorum ludo discuti quottidie solet.
illud tamen non est silentio praetereundum quod Laurentius Vallensis
contra eundem Priscianum ait: “Prisciano” inquit “videtur, si cetera 495
paria navigia aliquod paulo antecelleret, dicendum maius ceteris; si
multo, maximum omnium. malim ego dicere per comparativum”, et
reliqua. haec ille. sed quid est per Deum hac calumnia calumniosius?
vult enim videri tam acutus ut acumen suum infamia laedat. quocirca
verbis credendum puto, confutata illa nova opinione in qua Valla
dicit quasi gradus quosdam sive excellentiae sive defectus superlativum 500
ponere. quod si hoc aliquando accadat ut fiat, non a proposito aucto-
rum bonorum, sed ab eventu accidisse docti viri existimant. quod
autem superlativum hos quos dixi gradus non exigat, satis superque
nobis sint quas ipse Priscianus auctoritates suum propositum probantes
adducit: nos novas adducere profecto veremur. sed quoniam (ut 505
prae-fati sumus) Priscianum Marte nostro, ut aiunt, pro viribus defen-
dimus aut, si minus defendimus propter ingenii tenuitatem, tutelam
tamen nostram quantulumcumque tali tantoque viro obtulimus, idcirco
| patrocinemur in ceteris quae illi obiiciuntur. Laurentius igitur Vallensis
quom de quibusdam verborum formis, ut puta de inchoativis, deside- 510
ratis atque meditativis scriberet, Priscianum dilacerare non desinit,
et primo de inchoativis in “sco” terminatis, ut “calesco”, “frigesco”
et similia, quae Priscianus inchoativa verba, quoniam inchoationem
dicuntur significare, ostendit—illa vero quae in “so”, ut “viso”,
desiderativa, quoniam desiderium significant, illa in “rio” meditativa, 515
quoniam meditationem significant, appellari voluit, clarorum virorum
sectatus sententiam: nam Priscianus ipse ceteros praestantissimos

487 hoc N²: hoc loco N 489 mordetur] morderetur 512 ut N²: et N 515 signi-
ficant] significant N

486 Verg. *E.* 7.41 (“immo ego...”; cf. *E.* 9.30) 494-496 Vall. *Elegant.* I.13 (p. 17)
 (“paululum antecederet”); cf. Prisc. II.85.16-86.13, 94.15-20 502-505 cf. 494-496 sup.
 512-517 cf. Prisc. II.427.16-429.9 (de “inchoativis”), 431.10-18 (de “desiderativis”),
 429.10-18 (de “meditativis”)

grammaticos tum Graecos tum Latinos lectitaverat, quom ipse Latini-
 520 ut "aegrescitque tuendo" et reliqua. sed Laurentius Prisciano adver-
 satur, dicens non inchoationem sed vehementiam significare, adducens
 quasdam auctoritates quae, etsi opinioni suae suffragari videantur,
 Prisciano tamen non obstant, quom et mille aliae auctoritates ad
 525 Prisciani propositum ceterorumque Romanorum itidem sententium
 adduci queant. ego enim paucissimis controversiam, immo calumnia[m],
 huiusce acutissimi viri | diluere volo. nanque Laurentii rationes non
 ab re sunt neque a proposito suo longe abhorrent; verum tamen in
 hoc claris viris displicuisse videtur, quod eas dumtaxat rationes et
 auctoritates perquisivit quae sententiam clarorum auctorum aut infrin-
 530 gere aut laedere possent, infinitas tamen <tum> alias rationes tum
 auctoritates veterum et recentium quae ipsi suffragarentur penitus
 omisit. quare non singulatim cunctis Laurentii verbis respondere duxi
 quae Prisciano obiiciuntur, sed significare quid in tali tantaque Lau-
 rentii obtreptione tenendum non fuerit. quare verba terminata in
 535 "sco" inchoativa (ut Prisciano et vetustioribus placet) dicenda sunt,
 et quae in "so", ut "viso", desiderativa, quae vero in "rio", ut
 "exurio", meditativa, nihil Prisciano obstantibus Vallae rationibus
 quibus ingeniosas clarorum virorum lucubrationes obtreptare carpe-
 reque nititur. haec autem perquam brevissime disputata in praesentia
 540 sufficiant, quom non a proposito sed nacti occasionem in huius rei
 mentionem inciderimus. pergamus igitur ad instituta et, quemadmodum
 in primo volumine de nomine eiusque accidentibus disseruimus, ita
 in hoc secundo de verbis simplicibus eorumque accidentibus | quoad
 possumus disputabimus. in tertio vero volumine quod quidem nostro
 545 labori (si Deo placet) finem imponet multis aliis de rebus, quo mor-
 dacibus parem gratiam referam, disputare non verebimur. idque hac-
 tenus.

De verbis

de verbis cuiusvis generis formaeque atque naturae scripturo se
 550 mihi obtulerunt forte fortuna praeter intentionem quaedam quae in-

528 eas N²: eos N 530 tum *supplevi* 544 possumus] posse N in tertio...
 volumine] interiectio...volumini N

520 cf. *Aen.* XII.46 ("aegrescitque medendo": quem verum Prisc. inter "frequentativa"
 adducit, II.430.25-431.1, cf. etiam Vall. *Elegant.* I.22 [p. 29]) et *Aen.* I.713 ("ardescitque
 tuendo") 520f cf. Vall. *Elegant.* I.22 (p. 29) 545-546 cf. 1082-1205 inf.

praesentiarum a quibusdam recentioribus disputabantur: quibus qui-
 dem paucis respondisse videbimur, longius tamen prolixiusque quantum
 ad rem pertinet et libelli compendium patitur postremo respondemus.
 ut autem propositum persequamur, a definitione ipsius verbi exordi-
 555 amur. est igitur verbum orationis Latinae pars quae actionem pas-
 sionemque vicissim adhibitis modis, formis temporibusque significat.
 sed quoniam verbum suapte natura actionem vel passionem significare
 docuimus, urgent rustice quidam dicentes omne verbum aut activum
 aut passivum dumtaxat dici debere, seclis ceterorum verborum naturis
 generibusque, | adeo ut nec neutra nec deponentia nec communia 560
 nec neutra passiva nec neutropassiva inter illa connumeranda sint.
 nos autem priusquam incepta persequamur ad unguem, huic obiectioni,
 ne nobis sit ad cetera disserenda impedimento, breviter respon-
 deamus. omne enim verbum actionem aut passionem, cuiusculque
 generis sit, omnino significat, sed non omne verbum idcirco activum 565
 est aut passivum, nisi ampliore modo de actione et passione loqui
 ducimus. nam et neutra et deponentia atque communia actionem
 significant, et tamen activa verba a grammaticis non appellantur;
 praeterea ipsa communia, neutra passiva et neutropassiva et quaedam
 alia passionem significant, verum tamen passiva verba a grammaticis 570
 non vocitantur. quocirca significare actionem non est dumtaxat eorum
 verborum quae appellantur activa, sed reliquorum etiam quae com-
 memoravimus; et rursum significare passionem non est eorum ver-
 borum solummodo quae appellantur passiva, sed etiam eorum quae
 paulo superius commemoravimus. unde fit ut verborum genera plura 575
 esse recte artium scriptores existiment, ut suo loco disputabimus.
 | verbo igitur unum quodque patimur, ex quo Quintilianus eleganter
 de nomine atque verbo sermonem faciens et de eorundem officiis
 "aliud est" inquit "quo loquimur, aliud de quo loquimur", innuens
 verbum ipsum esse quo loquamur, nomen vero de quo loquamur: 580
 quo quidem eloquio aut agere quid aut pati significamus, rem quoque
 ipsam agentem atque patientem commemoramus.

sed ut ipsius diffinitionis partes explicemus atque quam habeant

562, unguem] ungem N 575 ut] et N 581 rem quoque] remque (i.e. -q₃) N (*errore*
ex q₃ exorto)

555-556 cf. Prisc. II.369.2-4 (ubi "forma", id est coniugatio, se inter definitionis elementa
 non insinuat; cf. autem II.405.6-7) 562ff cf. 634-781 et praesertim 647-659 inf.
 575-579 cf. Quintil. *Inst.* I.4.18 ("alterum...quod...alterum")

vim in medium afferamus, quid sit modus, forma et tempus in verbis
 585 ipsis disserere non gravabimur. est igitur in verbis ipsis, quae actionem
 passionemque significant, modus quidam adhibendus, quo profecto
 indicamus nos quippiam aut facere aut fecisse aut facturos esse. hinc
 enim modus quinquifariam distribui a grammaticis solet. nanque aut
 nos quicquam indicare explicareque aliis ducimus, aut imperamus
 590 quicquam, aut optamus quae bona sunt sive mala simplici oratione,
 aut voluntatem nostram duplici oratione, adhibita aliqua disiunctiōne
 aut rei condicione, abducimus, seu tandem confuso quodam modo
 atque indeterminato infinitoque aliquid nos aut agere aut pati | vicissim
 explanamus. his igitur quinque modis quicquid est verborum agendi
 595 patiendique significativum est. verum tamen horum modorum quilibet
 temporibus suis inditus est.

forma igitur qua quidem verbum indiget ad hoc, ut sit actionis
 passionisque significativum, ea est quam alio nomine coniugationem
 Romani appellant: quas quidem sive dicas formas sive coniugationes,
 600 quattuor apud Latinos sunt, plures apud Graecos. quocirca si quaerere
 audeamus quaenam forma, substantialisne an accidentalis verborum
 coniugatio sit, grammaticae artis principia liminaque transgrediemur;
 attamen non (ab re) erit extremis labris, ut aiunt, haec libare. forma
 igitur verbi de qua loquimur est ea qua quidem verbum est id quod
 605 est, sine qua nec sibi quidem constare posset. quapropter substantialis
 sibi videri omnino potest, tametsi non omnes, ut aiunt, numeros
 substantialis formae haberi obici merito posset: nam et accidentia
 quoque ipsa sua quiditate, qua accidentia sunt, minime exuuntur,
 quamvis ipsius accidentis esse sit in alio omnino esse, ut ab Aristotele
 610 Metaphysicorum libro quinto acutissime | disputatur. quare quom
 omne fere verbum aut suapte natura aut reductive in aliqua harum
 coniugationum quae quattuor numero sunt inveniatur, consequens
 esse videtur ut quattuor huiusmodi formis quicquid est ubique ver-
 borum Latinorum complectamur.

590 simplici oratione] supponi ratione N 592 condicione] -tione N abducimus]
 abducimur N 597 igitur N²: igiturve N 603 ab re *supplevi* 607 haberi] habere
 N: *fort.* substantialis formas habere 610 Metaphysicorum] methaphisico N 611 re-
 ductive] reductive N

588 cf. Prisc. II.421.18-19 599f cf. Prisc. II.442.23 606f cf. Aristot. *Mct*
 1001b26ff, 1080a12ff 607f cf. 154-167 sup. 609f cf. Aristot. *Met.* 1025a28f
 (γέγονε μὲν δὴ ἢ ἔστι τὸ συμβεβηκός, ἀλλ' οὐχ ἢ αὐτὸ ἀλλ' ἢ ἕτερον; cf. 1017a8ff)

De temporibus

615

tempore omne fere verbum ad significandum, ut supra, indiget.
 actiones quidem humanae aut in praesentia fieri aut in praeterito
 fuisse aut fore intelliguntur. quare tria nobis tempora satis superque
 esse viderentur, ni maioribus nostris acutissime illis quidem hominibus
 visum fuisset omne praeteritum trifariam dividi iure debere. nam
 620 quod praeteriit aut nondum penitus concessit et sic imperfectum
 habetur, aut penitus antehac evasit et sic praeteritum censetur, aut
 perquam longe exiluit discessitque et sic plusquam praeteritum appel-
 lamus. quibus quidem temporibus quinque verbum ut praefati sumus
 omnino vicissim eget, ut actiones suas perficere queat. sine casu agit
 625 verbum aut patitur quicquam: hoc enim a participio <et nomine et
 pronomine differt>, quae quidem per quosdam casus variari habent;
 praepositio vero, etsi illi casus | accidit, non tamen per casus de more
 aliarum partium supradictarum variari potest. quare rectissime ab
 artium scriptoribus verbum ipsum non habere casum praedicatur. 630

haec profecto sunt accidentia, cum et ipsum suapte natura accidens
 significare a philosophiae peritis dicatur: ea siquidem octo sunt, quae
 ipsius verbi naturam consequuntur, e quibus nullum fere verbum
 exuitur. primum ergo verbi accidens genus a grammaticis vario diver-
 soque modo quam a dialecticis perceptum nuncupatur. genus in verbo
 635 dicitur ea actionis passionisque proprietas, qua unum quodque aut
 agere aut pati verbum videtur. hoc enim nomen generis non ab illa
 indeterminatione naturae quae nullis adhibitis differentiis nullam spe-
 ciem sortita est deducatur, quin immo a diversitate quadam, ut ita
 dixerim, et peculiari consuetudine humanarum rerum. quod quidem
 640 verbum Virgilii versum intuenti liquido patere potest: "quod genus
 hoc hominum" inquit, et reliqua. unde septem genera eorundem a
 grammaticis esse dicuntur. obiciunt quidam nobis septem genera prae-

619 viderentur] videntur N ni N²: nisi N acutissime N: *fort.* acutissimis (*) (*i.e.*,
 maioribus nostris, acutissimis illis quidem hominibus, visum fuisset) 626 patitur]
 patitur N hoc] hac N 626f et nomine et pronomine differt *supplevi* 631 sunt]
 sua N 635 perceptum N: *fort.* praeceptum

616 cf. 555-556 sup. 617f cf. Diom. I.335.22-23 618-620 cf. Prisc. II.405.8-10
 620-624 cf. Prisc. II.406.1-6 ("praeteritum imperfectum", "praeteritum perfectum",
 "praeteritum plus quam perfectum"; cf. II.414.7-416.20) 631-634 cf. Prisc. II.369.16
 635-637 cf. Prisc. II.373.10-11 637-639 cf. Cic. *Top.* 7.30-31 641f Verg. *Aen.*
 I.539 642f cf. 662-756 inf. 643-656 cf. 557-561 sup.

dicantibus plebei grammatices magistri nomen, verbum scilicet, actionem aut passionem dumtaxat significare: qua ex re omne verbum aut activum esse: aut passivum dumtaxat aiunt. simillima fit huic illa obiectiuncula quam primo de nomine adduximus. quibus quidem breviter respondemus nullius momenti fieri consequens, cum alio id quod antecedit et alio id quod sequitur omnino tendat: non enim sequitur recte omne verbum aut activum esse aut passivum dumtaxat. nanque et verba quoque neutra atque deponentia et saepe communia actionem de qua loquimur significant, et contra omne verbum neutrum passivum et neutropassivum persaepe et neutrum effectivum passionem significare dicuntur: quae tamen verba diversorum sunt generum, ut intuenti liquet. quas ob res septem eleganter esse verborum genera, quom septem habeant varietates singulares, a Latinis praedicantur. quare illa distributio superius nobis obiecta, quae duplex fieri esseque videbatur, triplex esse verius ostenditur. nam omne verbum aut actionem aut passionem aut utrumque significare omnino ostenditur.

verbum igitur de quo hactenus locuti sumus septem generibus undique refocillatur. ratio tamen generis unde sumatur imprimis edisserendum est: deinde ad cetera gradatim pergemus. ratio desinendi in 'o' efficit ut aliquod verbum activum dicatur, dummodo assumpta 'r' passivam rationem inire queat atque eandem litteram sic acceptam possit dimittere et in pristinam naturam redire, hac tamen lege servata ut possit quoque in animal rationale transitionem facere, adeo ut sermo atque locutio converti et in prima et in secunda persona possit. quod si in prima persona fieri semper conversio repugnante aliqua verbi lege atque natura nequit—ita accidit in quibusdam verbis, ut "dor" a "do", "das" non invenitur—"daris" tamen inveniri habet—haec enim littera est quae verbum activum a neutro differre facit atque ab omni eo quod activum non sit. in secunda saltem persona conversionem fieri et non in tertia diximus, propterea quod quaedam neutra verba, quae transitiva dicuntur, possunt in tertia persona, quom volunt, sermonem convertere atque accipere 'r' et in naturam passivorum migrare, ut "aro" "aratur". id genus multa, quocirca illa ratio desinendi, ut praediximus, genus verbi activum conficit et inde a gram-

650 esse] est *N* 662 edisserendum *N*²: disserendum *N* 663 aliquod] aliud *N*

662ff. cf. Prisc. II.374.13-14 (et, e.g., Pomp. V.227.15-23) 665-667 cf. Prisc. II.375.12-19, III.269.10-23, et 685ff. inf. 672-676 Prisc. II.375.20-376.13, 378.2-10

maticis ratio generis elicitur. verbum activum quandam significandi praerogativam suapte natura habet. quae quidem natura compluribus aliis verborum generibus communis esse videtur, ut scilicet transitionem ad hominem efficiat; a natura sui tamen habet verbum activum ut ad animalia quoque irrationabilia et ea denique quae sine sensu sunt transitionem faciat. nanque amare nos agros, montes, silvas dicimus et cetera huiusmodi quae sensu careant: castaneas Amaryllis Virgiliana amabat et cerea pruna. quare si verbum activum transitionem ad animal rationale facere potest, non est tamen suae naturae proprium hoc, ut ad rationalia tantum transeat et cetera respuat, sed habet hoc inter cetera privilegia (ut ita loqui audeam), ut supradictam transitionem ad rationalia facere queat, unde converti locutio ex activa in passivam rationem omnino possit. percepta ratione praefata de activis verbis, passivorum quoque ratio intelligi liquido iam potuit.

ratio generis neutri verbi ex eo ab artium scriptoribus accipitur, quod, quom desinat in 'o' in more activorum, tamen non potest sui natura repugnante assumere 'r' atque converti in passivam significationem nec potest ad hominem habere aditum transitionemque unde fiat locutionis conversio in prima vel saltem in secunda persona. sunt tamen quaedam verba neutra, quae transitiva dicuntur, quae quidem in tertia persona dumtaxat possunt sermonem convertere ex neutra ratione in passivam: dicimus enim "aro meum agellum" et "meus agellus aratur". illa tamen obiectio, quae non iniuria obiici solet, silentio praeteriri non debet. dicimus enim vulgo "servio tibi": quanam ratione "servior a te" dici nequit, quom natura hoc patiat et a consuetudine mortalium non abhorreat? serviunt enim homines in vicem omniumque rerum officiorumque vicissitudo solet esse. huic enim obiectioni sic respondendum existimavi: quam quidem responseionem meam, ni quidam docti clarique viri, quorum auctoritas apud omnes valet plurimum, collaudassent propemodum atque in primis extulissent, scriptis meis non insererem. neutra igitur verba (ut ad rem veniam) aut a natura aut ab arte sive a consuetudine animique sententia veterum Latinorum profecta sunt. nam vetustissimorum voluntas atque indigenum pro lege cuiusque linguae habita est. quo-

693 desinat] -nit *N* in more] m morem *N* 695 aditum] additum *N* 706 quidam] quidem a *N* (ut vid.): quidem *N*² (ut vid.)

684f. cf. Verg. *E*.2.51-53 692-696 cf. Prisc. II.375.9-10, 13-14 697-700 cf. ad 672-676 sup.; de "neutris transitivis" cf. etiam Prisc. III.267.19-268.8

circa ita constans, firma perpetuaeque <est> loquendi ratio vetustissimorum sancta, ut eloquendi | qua nos utimur ratio pro rogatione, pro plebiscito, pro senatus consulto, pro prudentium dictis omnino
 715 habeatur. quam ob rem quaedam neutra a natura, quam ducem sequimur, profecta videntur et haec sunt ea quae absoluta suapte natura vocitantur, ut "vivo", "ambulo", "incedo" et similia his. mutuus igitur hominum usus et communicandi ratio discedere ab hac ratione neutrali non posse videtur: quocirca recte neutrorum lex atque nomen
 720 in his cernitur. quaedam vero neutra dicuntur ab artium scriptoribus, non quod naturae ratio ita penitus iubeat nec quod ab usu naturae abhorreant, sed quod priscis illis temporibus artium scriptoribus ita loqui commodius visum est, quom praesertim vetustissimos poetas oratoresque sic protulisse animadverterent. quare non a naturae ratione,
 725 ut praediximus, sed a veterum existimatione voluntateque haec neutra, ut "servio", "placeo" et similia, dicuntur. illa vero naturae congruentia magna aptioraque videntur, ut "ambulo" et id genus cetera.

communis igitur ratio a desinendo in 'or' sub activa scilicet et passiva significatione sumitur; sed apud veteres a deponentibus sive
 730 deponentia ab his non distinguebantur. nam et apud bonos auctores ita repe-riebantur prolata. cuius rei ratio constans perpetuaeque nulla alia assignari posse videtur, nisi quod priscis illis auctoribus ita visum est. sed interdum Graecorum ratio, quorum linguam vetustiores imitati sunt, nostratibus grammaticis persuasit ut illorum quoque genera
 735 sectarentur. de deponentibus quidem pauca dicenda sunt, quom nullam aliam disputandi maiestatem habeant, nisi quod sub [ea] illa litteratura passiva, quam prae se ferunt, activam retineant significandi rationem. [sub ea tamen litteratura passiva] horum tamen verborum complura activa fuisse apud veteres vulgo legimus, quorum auctoritates Priscianus linguae Latinae pater libro viii^o in medium adduxit.
 740

715 est *supplevi* 714 plebiscito] -ssito *N* 722 abhorreant] -eat *N* temporibus del. *N*², *haud scio an recte* (cf. 732 *inf.* priscis illis auctoribus) 736 illa *N*² (ut vid.) (cf. 741 *inf.*): ea illa *N* (cf. 738 *inf.*) 738 sub ea tamen litteratura passiva *seclusi*

715-720 cf. Prisc. II.375.9-19, 377.19-378.2 728f cf. Prisc. II.378.18-22 729-731 cf. Explan. in Don. IV.507.8f ("nam nihil difficilius quam discernere commune verbum a deponenti") et Prisc. II.379.2-15 (et sqq. usque ad 388.12) 735-737 cf. Prisc. II.378.22-24 738-740 cf. Prisc. II.392.6-393.10 (cf. Diom. I.400.1-401.9)

neutri passivi genus ab ea ratione sumitur, quod <sub> illa neutrali quam prae se fert litteratura significationem passivam quae a neutro abhorret omnino retinet: quae quidem verba quinque esse numero a grammaticis praedicantur, ut "vapulo", "exulo", "veneo", "nubo" et "liceo". sed "veneo" plerosque cum per tempora et modos inflectitur
 745 decipere solet: quod evitemus, praecipio ne ab inflexione huius verbi "eo" "is" praeterquam in supino discedatur. "nubo" vero peculiaris est naturae, | ut non ineleganter dicant qui femininum verbum appellant, quippe quod feminis dumtaxat aptum sit; et "liceo", ut "licitor", ad licitandas res venalis [et] pretio (ut ita dicam) augendo in auctionibus
 750 spectat.

neutropassivum dixerunt quaedam verba quae, quom neutra suapte natura essent, a passivis abhorreere penitus noluerunt. nanque et in participiis perfectis et in derivativis ab his, ut puta coniunctivo modo, passivorum litteraturam retinent, in ceteris vero modis atque tem-
 755 poribus neutra omnino sunt et neutrorum naturam sectantur.

haec igitur quae hactenus disseruimus illa septem genera verborum famosissima sunt, quibus oratio Latina decoratur, unde suam formam accipit. est tamen unum verbum invenire quod quidem significare substantiam non temere ab eruditissimis viris iactatum <est>, quom
 760 sit verborum naturae contrarium. nam "sum" "es" "est" neutrum substantivum a grammaticis vocitatur et copulativam vim complectitur. quare non facile hereticis respondetur, quom obiiciunt inveniri verba quae non accidens, ut cetera verba, at substantiam, ut nomina, significant, adducentes in medium hoc quod dixi verbum "sum" "es"
 765 "est". nos autem ita esse ire infinitas non possumus, quom res | ipsa hoc indicet, si ad philosophicam rationem grammatica ratio traducatur.

741 sub *supplevi* (cf. 736 *sup.*) 747 in supino *N*²: in supino in *N* 749 ut] et *N* 750 et *seclusi* (*) 760 est *supplevi* 762 copulativam] copp- *N* 766 infinitas] -cias *N*

741-745 cf. Prisc. II.377.14-18 (ubi Prisc. "vapulo" "fio" "exulo" "veneo" "nubo" adducit et de verbo "liceo" silet) 746f cf. Prisc. II.476.8-13, 543.18-19 (similiter Charis. I.173.8-10, 247.13-19 [= 222.10-12, 321.25-322.8B.]) 748 cf. Prisc. II.556.10-14 et eiusdem *Partit.* III.473.12-20, 486.32-487.4 750 cf. *ὑπερθεματίζω*, quo verbo usus est Prisc. (*Partit.* III.486.6, cf. Dosith. VII.433.3), ut verbum "liceo" explicet (de "licitor", cf. praesertim *Gloss. Lat.* II.226 LI 33 et *ibid.* III.53 LI 14-17) 752ff cf. Prisc. II.420.7-11, 566.21-27 (de appellatione ipsa "neutropassivorum", cf. Serv. IV.437.13-15 cum Prob. IV.187.16-10, Consent. V.368.14-19) 759-762 de "verbo substantivo", cf. Prisc. II.414.14-16, III.152.7-14, 20-25

si autem grammatici de grammatica loqui maluimus, a natura ceterorum verborum "sum" "es" "est" non discedit, quippe quom verbum
 770 in primis sit, et verborum naturam quoad modos et tempora undique sectetur, atque ita inflectetur, ut personas utriusque numeri et cetera quae ad naturam verbi attinent non abdicet, et, quod horum praecipuum est, casus ante et post exigat, quos complectitur † ut forma ad omnem rationis perfectionem †: quo fit ut et cunctis fere passivis
 775 verbis adhibeatur. quocirca verbum esse "sum" "es" "est" [est], et omnem verbi naturam undique habere liquet, tametsi quandam substantiae vim in sui natura concludere non negabimus. habet tamen hoc verbum sua composita quae nullius generis esse dicuntur ab artium scriptoribus, propterea quod nec in 'o' nec in 'or', unde genus
 780 verbi sumitur, desinant, ut "possum" et "praesum" et reliqua huiusmodi.

inter cetera verborum accidentia (ut eo unde profecta est reducat oratio) connumeratur species: quod quidem accidens et nomini et pronomini atque participio famulatur, diversa tamen variaque ratione.
 785 sed in verbo species primitiva aut derivativa | ea dicitur quae inventa primum aut deducta ab ipsa prima intelligitur. nam ab hoc verbo "amo", quod ab indigenis ad significandam amandi actionem inventum est, "amasco" et cetera huiusmodi derivata sunt. quare duas verborum species Latini in medium afferunt.

790 figura accidit verbo et quibusdam quoque aliis orationis partibus, sed diversimode (ut de specie praediximus). quid autem sit figura apud grammaticos satis superque dixisse videmur, quom de nomine sermonem haberemus, sed quantum ad hanc rem pertinet, alia simplicem, alia compositam, decompositam alia habere figuram dicuntur.
 795 nam "venio" cum hac figura simplici sine alicuius rei concrezione

773 exigat... complectitur] exigit... complectatur N 773f † ut forma ad omnem rationis perfectionem †] fort. lacuna post perfectionem agnoscitur potest 775 est (2^a) seclusi 780 desinant] -nat N 785 aut] et N 787 ab N²: ad N significandam] -dum N 793f alia... alia... alia] aliam... aliam... aliam N 794 compositam N²: decompositam N

773 de casibus, cf. Prisc. II.550.4-9, 582.9-13, III.212.1-5, 213.13-15, 215.8-11 774f de passivis verbis, cf. Prisc. II.414.16-19 ("passivorum... vel similium passivis", sc. communium deponentium: cf. II.419.21f, III.154.1-4, 305.6-8) 777f cf. Prisc. II.568.8 ("anomalum") et praesertim Pomp. V.229.29f (ad Don. IV.383.6-9) 782-786 cf. Prisc. II.427.11-15 786-788 "amo"/"amasco": cf. Prisc. II.428.12 792f cf. 326-343 sup. 793f cf. Prisc. II.434.21-24

inventum est ad significandum quod significat; deinde facta est compositio ab arte profecta quae aliam sortita est figuram, quam compositam vocaverunt; postremo in aliam figuram migravit atque decomposita nuncupata est. quam ob rem tres figuras verborum esse artium scriptores protulerunt.

800

coniugationem vocant grammatici formam inflectendi variam, quae tum ab infinitivis modis tum ab aliis percipi omnino potest.

alicuius esse personae loquendi ratio quae a verbis habetur | percipitur. nam tres esse verbi personas recte dicunt, quom non modo ars, quae semper naturam quoad potest imitatur, sed commoditas, 805 quae consuetudini subservit, sic omnino exigat: qua profecto de re, quoniam per se patet, paucis loqui contenti sumus.

aggressi de verbis eloqui pro viribus quae personalia a Latinis appellantur duximus atque existimavimus disputationi nostrae profuturum esse ut de his quoque verbis quae impersonalia vocitantur 810 sermonem faceremus. verbum igitur impersonale duplex a Romanis esse merito dicitur. est enim activae vocis alterum, alterum passivae. sed a passivis exordiemur, quom ita fert disserendi commoditas; verum tamen refutanda erit in primis eorum sententia de impersonalibus huiusmodi, qui aliter atque doctissimi viri sentiunt, non priusquam 815 diffinitionem in medium afferamus.

est enim impersonale verbum communi omnium sententia quod numeris atque personis caret. quod quidem ego sic intelligi oportere censeo: impersonale licet verbum esse quod numerorum et personarum distinctione careat. nam tertia [qua] utuntur omnium temporum atque 820 modorum persona, et singulari super. | qua ex re conflatur non simpliciter impersonale carere numeris et personis, sed distinctione, ut diximus, numerorum personarumque: a qua quidem re impersonalis

806 exigat] -git N 812 alterum (1°) del. N² 820 tertia [qua] utuntur... persona, et singulari semper (*)] tertia qua utuntur... persona est singulari super N (coniunctione et in est mutata pronomen qua immisum est): an tertia qua utuntur... persona est singularis semper (**)?

801 de coniugatione sive forma, cf. 597-614 sup. 805 cf. Prisc. II.448.11 811 cf. Prisc. II.432.14-17, Partit. III.485.35-486.4 (cf. Diom. I.337.34, Consent. V.370.34-371.2) 817f cf. Prisc. II.450.1-2, 596.22-24 (cf. Charis. I.166.16-18 [= 212.18-21B.], Explan. in Don. IV.554.13-16, Cledon. V.19.29-31) 818-820 cf. Cledon. V.54.16-17, Consent. V.371.3-7 820f cf. Prisc. III.230.19-21 (cf. Charis. I.253.13-15 [= 331.16-18B.])

nomen sortitur. non valet autem mea quidem sententia quod obiiciunt
 825 quidam dicentes tertiam impersonalis personam et rursum numerum
 impersonalis singularem voce tantum sed <non> re dici: "nam quom
 'amatur' aut 'legitur' [aut] dicitur" inquit "impersonaliter, etsi tertia
 verbi persona et singularis numerus videatur, non tamen tertia est
 persona nec singularis est numerus re vera, sed voce dumtaxat". quid
 830 ego respondeam, quom non videam posthabitis vocibus et neglectis
 quid grammaticis relinquatur? quare quom voces praecipue gram-
 maticis subserviant, eo modo quo dudum exposui definiendum puto.
 summa tamen grammaticae litis, quom de impersonalibus vocis
 passivae fit sermo, in eo mihi esse videtur et in hoc versari, an
 835 impersonalia huiusmodi sint sine aliquo casu tam ex parte ante quam
 ex parte post, ut plerisque doctis viris videtur, an obliquis a parte
 ante iungantur, sive obliquos ante exigant et post illos asciscant
 casus quos perfectum verbum, unde | fit impersonale, desiderat, ut
 "a Laelio amatur Scipionem" et "ab Antonio servitur Caesari". hanc
 840 equidem controversiam pro ingenio meo dirimere aggrediar seclusis
 tamen de nostro certamine quibusdam barbaris, qui nullum ius dispu-
 tandi de Romana lingua habere videntur, proptereaquod nihil Romane
 loquuntur, et si quid recte fortasse disputant, tot tantisque linguae
 suae sordibus involvuntur ut non ad Latinos sed Gothos illa disputatio
 845 attinere videatur: ut ille Franciscus Brutius, barbarorum signifer et
 primipilus, fecisse videtur, qui Latinae linguae numen penitus laesit
 et quibusdam praeceptorum suorum fetoribus polluit, ut in perpetuam
 ignominiam sectatores illius ipse ignominiosus detruserit; ceteri vero,
 quom sint Latinae linguae periti, in utramque partem disputandi ius
 850 suum habent. sed ut paucis me expediam, impersonale de quo loqui-
 mur recte eleganterque vim suam habebit, si absque obliquorum om-
 nium commercio atque comitatu enuntiabitur, ut "curritur", "statur"
 et reliqua: quod quidem in neutris absolutis magis enitet. verum si
 activa verba impersonalia ipsa pariant, a parte ante obliquos asciscant,

826 non *supplevi* 827 aut (2°) *seclusi* 830 videam] audeam *N* 834 fit sermo,
 ... *distinxi*: fit: sermo... *dist.* *N* 837 asciscant] *ass-* *N* 852 commercio] -tio *N*
 enuntiabitur] enunciabitur *N* 854 asciscant] *as-* *N*

824ff cf. Diom. I.337.36-338.4 (≈ 397.12) (qui impersonalibus "personae tertiae formam"
 tantum tribuit) et [Macrob.] Exc. Bob. VII.646.18-20 833ff de impersonalium vocis
 passivae constructione, cf. Prisc. III.231.10-232.23 (cf., e.g., Diom. I.398.31-399.32, Don.
 IV.384.22-23) 853-855 cf. ad 833ff sup. 859 cf. 701ff sup.

nihil vero post, ut "a me legitur". | quod si "a me legitur Tusculanas
 quaestiones" dixeris, meo iudicio minus Romane loqueris, propterea-
 quod nihil obstat quin suo verbo passivo perfecte utamur, ut "Tuscu-
 lanae quaestiones a me leguntur". sed de neutris diversa habenda est
 ratio. dicimus enim "a servo servitur domino", proptereaquod "do-
 minus servitur a servo" repugnante neutrorum natura dici non potest.
 860 quare huiusmodi impersonalia, si vim suam habere volunt, nihil ante
 nihil post sibi asciscant. quod si quid obliquorum exigendum erit,
 ante potius quam post adhibeatur, ut "curritur a me, a te, ab illo".
 et si post exhibere casum volueris, neutralibus omnino et non activis
 adhibeto.

impersonalia verba quae activae vocis vocitantur a perfectis verbis
 impersonalibus omnino exoriuntur, quae late patent. sed nostra inda-
 gatione illa dumtaxat digna videntur quae a "sum" "es" "est" dedu-
 cuntur, quoniam "interest Ciceronis" Romani dixere et "interest mea"
 non "mei" dici voluerunt et denique "mea" "tua" "sua" "nostra"
 870 et "vestra" genere feminino et in ablativo dici praecipiunt, in ceteris
 vero genetivis uti iusserunt: adducti siquidem scriptores artium ut
 sic dicerent omnino | videntur, ut in ablativo femineo derivatorum
 pronominum uterentur, ut possessio et utilitas sine ambiguitate signi-
 ficaretur: nam si "mei interest" diceretur, lateret nos a primitivone
 875 an a derivativo pronomine oriretur. namque genetivus casus huius
 pronominis "meus, -a, -um", quod est derivativum, "mei" facit et
 sic de aliis quinque dicendum est. sed quom sit in promptu posses-
 sionem non significari nisi per derivativum pronomen, consequens
 esse videtur ut discretionem facere omnino debeamus. verum quoniam
 880 in genetivo fieri non potuit (ut patet), in ablativo commodius fieri
 visum est propter maximam naturae affinitatem quae inter genetivum
 et ablativum respicitur. hac de causa in feminino genere utimur
 ablativo huiusmodi, proptereaquod de possessione rei et utilitate
 agitur: quom enim dico "mea interest", utilitatem significo meam,
 885 quasi "in mea re est", id est "in utilitate". quare eleganter satis

862 asciscant] *ass-* *N* 872 genetivis *N*: an genetivo *legend.* (*)? 872 ut] et *N*
 877 pronominis "meus, -a, -um" *N*²: pronominis ego "meus, -a, -um" *N* 880 discre-
 tionem] descriptionem *N*

867ff cf. Prisc. II.595.5-10 et praesertim III.159.1-14 873-875 cf. Prisc. III.159.4-8
 880-883 cf. 385-391 sup. 885f cf. Prisc. III.159.5-6

superque "mea interest" a Latine loquentibus dicitur, tametsi quidam nostrae aetatis vir doctus et praestans incuria quadam loquendi "meum est" inquit et non "mea interest" Latinius dicendum putat, quom
 890 (pace sua loquar) aliud "meum est", aliud "mea interest" significare videatur. nam aliquid est meum quod <...> | interest mea: mercaturam exercere interest mea quom utilitatem assequi possim, sed non est meum mercari. sed subtilissimum censetur, propterea quod a summa religionis probitate abhorre non videtur: unde Syrus Terentianus
 895 "non est meum" inquit "mentiri", referens illud ad aequam bonamque servorum naturam in suos heros; sed potuisset tamen sua interesse, quom mentiretur in utilitate sua, aut ne pulsaretur aut ne ventris ieiunio muletaretur. sed Cicero Romanae facundiae facile princeps in oratione pro Cluentio eleganter his verbis nos uti posse ostendit,
 900 quom dicit: "hic putat sua interesse si re ipsa et gesto negotio non lege defendat; ego mea existimo interesse me nulla in disputatione ab Accio videri superatum esse". habeo quoque quas in medium adducere possum mille fere et Ciceronis et clarorum virorum auctoritates, quibus brevitatis gratia abstineo ne nostri libelli angustias prolixitas ipsa laederet.

905

Secundi libri finis.

Tertius incipit

de ceteris orationis partibus.

constitui ab initio, quom id opusculi aggredere, de nomine et
 910 verbo et de accidentibus | grammatico more praeceptis pro virili mea disserere. de ceteris orationis partibus sermonem quoque facere decrevi, sed tanta profecto brevitate atque compendio ut vix extremis labris (ut aiunt) attingerentur. functi igitur proposito munere paene videmur, quom ea quae de nomine et verbo iam pridem exceperam explicata
 915 scriptis mandaverim. nunc ad reliqua properemus atque in hoc tertio volumine reliquas simul partes complectamur: et primo de participio, quod quidem cum nominis tum verbi particeps, ut nomen indicat, esse praedicatur.

891 lacuna post quod haud dubie intellegend. (ut puta, ...quod < non interest mea [exemplo sequente, deinde] aliquid non est meum quod > interest mea...[*]) 892 possim] possem N 901 me Cic.: ne N 902 Accio Cic.: Acto N 914 exceperam] fort. excerpseram: excēpam N

895 Ter. *Heaut.* 549 900-902 Cic. *pro Cluent.* 54.149 ("sua putat...se...defendi...esse superatum")

est igitur participium quod quidem a nominis verbique natura proficiscitur atque utriusque partem sibi vindicat. hoc enim tantam habet
 920 vim tantamque commoditatem loquendi affert, ut sermonem multo compendiosiore aptioremque reddat et verborum circuitus propulsis relationibus abdicet. quare ad hanc quam diximus commoditatem loquendi perpolitamque brevitatem scriptores artium participium asceverunt: unde breviter eleganterque dicitur "Cicero rem publicam gerens
 925 orationes scripsit", quom absque participio longior productiorque fieret oratio et ad relativum praesertim confugiendum | foret sive ad alias huiusmodi dictiones; tum etiam temporis determinatione participium praesens non omnino eget: quae quidem commoditates praefatae efficiunt ut participium suam dignitatis praerogativam sortiatur.
 930 habet siquidem participium sex accidentia quae sui naturam consequantur, et in primis illi genus accidit, quod verbi originem illi inesse arguit. accidit enim quoque casus, qui a nominis natura effluit; tempus quoque illi evenit, quod quidem verbi munus esse quis dubitat? significatio illi etiam contingit, quae aut actionem verbi aut passionem
 935 ostendit; numerum et figuram ab utroque, nomine scilicet et verbo, recipit. quid autem sit genus, quid casus, quid tempus, quid accidentia reliqua in participio dicere non opus esse existimavi tum propter cetera tum etiam quod easdem rationes admittunt quae de nomine
 940 et verbo superius adducuntur.

940

De pronomine

properemus ad reliqua quae constituimus et de pronomine quaedam eadem brevitate disseramus. est igitur pronomem quod extraordinariam dignitatem nominis sibi vindicat, | ut "proconsul", "propraetor", "proquaestor". sed videamus amabo an ita "pronomem" sicuti "pro
 945 consul" et "proquaestor" dici iure queat. nam proconsul <aut proquaestor> apud Romanos dicebatur non qui nomine consulis aut quaestoris in provincia eo magistratu fungeretur, sed qui eam dignitatem extraordinariam sortitus fuerat, tanta quidem auctoritate magistratuque praeditus quanta ipse consul aut quaestor esse soleret, hoc
 950

935 quae] qua N 940 adducuntur] adducunt N 943 disseramus N: disseremus N² 946f aut proquaestor supplevi (cf. 952ff) 949 extraordinariam] exordinariam N

919f cf. Prisc. II.548.3-4, 551.4-10 931f cf. Prisc. II.555.21 932f cf. Prisc. II.555.25-556.1 (sed cf. II.551.5-8, 552.19-20) 933 cf. Prisc. II.563.18 936 cf. Prisc. II.568.16 (ubi figura participii naturae verbi tribuitur; cf. autem Don. IV.387.20)

dumtaxat discrimine, quod ipse consul servato temporis ordine moribusque comitorum in ipsis comitiis creabatur, proconsul autem aliqua urgente necessitate rerum ex comitio creari solebat. quocirca proconsul erat paene [pro] consul, sed pronomen nescio an sit paene
 955 nomen. mea quidem sententia pronomen proprio nomini [non] dedicatur. diversa tamen orationis pars quae inter octo connumeratur omnino ponitur, propterea quod suum nativumque et illum peculiarem habet significandi modum. quare pronomen appellatur propterea quod
 960 proprii nominis locum (ut praediximus) in oratione subit. accidentia eiusce ea esse omnino videntur quae sunt et nominis, nisi quod pronomen personas, ut puta primam, | secundam et tertiam, sibi ascivit. quare nihil opus esse reor de his longiorem habere sermonem. unum tamen hoc moneo, ne cum pronomine nomen ipsum contexatur, ni barbare loqui quispiam maluerit quam Latinis oraculis uti: quom
 965 dicitur "ego Cicero", quid sibi velit haec loquendi ratio non video. nam si proprium nomen adest, quor pronomen, quod proprii nominis locum subiit, adiicitur? sin pronomen, quor proprium nomen, quod quidem vicarium suum obtulit, deducitur? quam ob rem alterum <non> omnino admittendum fuit. sunt tandem apud Romanos indubitata
 970 quindecim, quorum octo ad significandum individua ipsa et quasi ipsorum substantiam adinventae linguae nostrae primordia fuerunt, septem vero reliqua ab his octo derivata haud dubie videntur: quae quidem omnia hoc numero digesta quattuor declinandi modos sortita sunt, tali quidem lege ut tria prima sub primo modo, quinque
 975 et ipsa profecto primitiva sub secundo, derivata ab his quinque sint sub tertio, duo tandem reliqua et ipsa derivativa sub quarto modo contineantur. quibus rite praeceptis nihil est quod Romanam orationem suis filis contexere non valeamus. |

954 pro *seclusi* (cf. 959f paene nomen) 955 non *seclusi* (cf. 963f) 955f dedicatur] -cetur N 962 quare N²: quasi N 963 contexatur] -etur N 965 quid sibi velit] quod si valet N 966 non *supplevi* (cf. 929 sup. non omnino eget) (an fort. omnino omittendum *legend.* [**]?) 971f fuerunt] -rint N 975 sint] sunt N 977 Romanam *suppl.* N² in marg.: om. N

955f cf. Prisc. II.557.2 964-967 cf. 256ff sup. et Prisc. II.577.3-5 969-972 cf. Prisc. II.577.6-12 973-977 viz. "ego" "tu" "sui" sub primo, "ille" "ipse" "iste" "hic" "is" sub secundo, "meus" "tuus" "suus" "noster" "vester" sub tertio, "nostras" "vestras" sub quarto, cf. Prisc. II.577.8-12 et III.2.25-30, 5.17-19, 11.2-4, 15-16

De praepositione

praepositio [quae] non parum habet inter orationis partes momenti 980
 et [quae] profecto [a] quibusdam verbis opitulatur, quae, veluti incedendi gradus repugnante natura amiserant, quasi suae imbecillitatis bacillo praepositione utuntur ut incedere queant. est igitur praepositio quod quibusdam partibus orationis Latinae praeponatur appellata: quocirca quaedam inveniuntur certo numero definita, quae nisi in 985 compositione inveniri non habent. haec enim illa non sunt per quae verba ipsa incedant atque transitionem faciant, sed alia sibi officia vendicant. et sex numero sunt: "di", "dis", "re", "se", "an", "con". "di" enim diversitatem significat, ut "dinumero", "dis" disiunctionem ostendit, ut "distinguo", "distribuo" et similia, quasi "disgregando 990 haec facio"; "re" iterari quippiam vult, ut "reduco" et "rescribo", "se" quasi "seorsum aliud ab alio eliceo" et "secrevit ab aethere caelum"; "am" circuitum undique ostendit et ambitus, quasi "omnes ambiendo circuit", "con" ex multis unum fieri arguit, ut "committere" et "congregare" quasi multa simul mittere et aggregare. sed quoniam 995 quaedam verba sunt quae Romani | absoluta vocitant, propterea quod perfecta in se consistant et transitione suapte natura non egeant, necesse fuit his transire volentibus opitulari, ut transitionem facere possent. quom enim dico "vado", transitio ex natura verbi fieri nequiret, ni auxilium praepositionis illi suffragaretur: quam ob rem recte dicitur 1000 "eo ad divae Mariae templum". quare praepositiones adinventae videntur ut haec ipsa verba transitionem recte facere queant et ab aliis † ad eadem verba † confluere possimus, ut "ab aede divi Dominici ad te veni". qua ex re conflatur ut tum praesentiam tum absentiam 1005 verbi praepositiones ipsae innuant. quare non immerito accusativum et ablativum sive utrumque praepositioni accidere Latini prodiderunt et his casibus qui sibi accidunt praepositio servire a grammaticis dicitur, quom sit proprium atque peculiare huius dumtaxat orationis partis.

980 quae *seclusi* (an fort. quidem *legend.* [**]? cf. ad 1011) 981 quae *seclusi* (quae pronomina non nisi sententiam in *anacolouthon* lapsam putas retineri possunt) a *seclusi* 994 circuit] -at N 998 ut] et N 999 transitio] transeo N 1002f ab aliis † ad eadem verba†] fort. ab aliis ad <alia> eodem verbo 1003 Dominici] -ti N

983f cf. Prisc. II.551.15-16, III.24.13-14 985ff cf. Prisc. III.56.10-57.20 992f cf. Ov. *Met.* I.23 ("aere") 1011 cf. Prisc. III.60.1-5

De adverbio

1010

1015

1020

1025

1030

adverbium [quod] adiectivi fungitur officio circa verbum ipsum: complura eleganter quae ad hanc rem pertinent dici possent, sed nos brevitatem sectantes quae proposito nostro conducunt aperiemus. est igitur adverbium (ut Donato | magna auctoritate viro placet) quod stat iuxta verbum et semper eodem nititur: quibus verbis liquido intelligitur adverbium verbo quasi adiacere, unde merito eius adiectivum esse diximus. determinant enim aut excellentiam aut defectus ipsius verbi, ut "scribo eleganter", "scribo barbare" et similia. interdum vero eo lice<...> quare quom haec sint, omnem splendorem suum a verbo ipso emanare satis probavimus. idcirco recte dicitur quod adverbium vires suas et quasi potentiam a verbo ipso accipit: nititur enim, id est conatur, et conatus suos assumit a verbo. cuius quidem adverbii qualitates late patent et oratoribus in demonstrativo, deliberativo et iudiciali genere satis superque serviunt, ut ad laudem et vituperationem his sit aditus. habet enim adverbium tria accidentia quae naturam suam consequantur, ut puta speciem, significationem atque figuram. speciem quidem et figuram cum verbo et quibusdam aliis partibus communes habet, suis tamen rationibus; significationem illi accidere dicunt, proptereaquod et tempora et loca et confirmationes et abnegationes et reliqua id genus significet. cetera autem quae de adverbio dici | possent, consulto ratione supradicta praetermittenda duximus.

De interiectione

1035

interieccio, quae inter adverbium a vetustioribus connumerari solebat, paenultimam sedem in ipsis orationis partibus sibi delegit, cuius loco Graeci articulum collocaverunt; sed Latini melius rectiusque diversam orationis partem existimavere, refutatis quorundam veterum rationibus. nam quom ceterae orationis partes mentis conceptum significare vide-

1011 quod *seclusi* (cf. ad 980f): fort. quidem (errore ex qd abbrev. exorto, cf. 289 sup.)

1013 quae proposito N²: quae profecto proposito N (fort. recte) 1019 post lice lacuna non parva agnoscend. 1024 iudiciali] -tiali N 1025 aditus] additus N

1014-1015 nullam huiusmodi sententiam apud eas artes quae ad nos sub nomine Donati manaverunt invenies; cf. autem Serv. IV.405.1-406.1 ("adverbium dictum est quia numquam recedit a verbo: sive enim dicam 'cras facio' 'hodie dico', invenies adverbium verbis cohaerentia") 1015-1017 cf. 191f sup. 1022-1025 cf. 193ff sup. 1030-1032 cf. Prisc. III.63.6 1033-1035 cf. Prisc. III.80.30ff 1034 a vetustioribus sc. Graecis, cf. Prisc. III.90.6 1035f cf. ad 421f sup.

antur, haec unica mentis affectum nobis aperit. quattuor enim illas animi perturbationes de quibus M. Cicero in tertio et quarto Tusculanarum quaestionum libro diffuse disputat haec una pars explicat. nam ea gaudemus, id est gaudere nos significamus, ea timemus, ea speramus, ea dolemus et si quid est quod ab his quattuor exoritur interiectione ipsa patefacimus. huic enim significatio tantum a Latinis accidere praedicatur, proptereaquod (ut praediximus) aut gaudere aut 1040 tristari nos significat. est tamen quando aut dativum aut accusativum casum post asciscit, ut "vae mihi" et "hei mihi qualis erat" et "heu me | miserum" et cetera huiusmodi: quod quidem equidem praeter naturam interiectionis fieri reor; sed veterum auctoritate ducti eosdem casus interiectionem saepe exigere non temere dicimus. nihil tamen 1050 aliud est in praesentia cognitu perdignum, quod nos disserere compellat.

De coniunctione

coniunctionem quae postrema partium habetur magnam habere in oratione vim quis negat? in utramque partem sive ad coniungendum sive ad disiungendum officium suum maxime ostendit, quom multas 1055 alias habeat potestates. huius accidentia tria numero a Latinis assignantur. est enim illi potestas et figura et ordo. potestas igitur illius tunc ostenditur quom alia cum aliis copulat et alias simul connectit, veluti concordia quadam quae desciverant coniungit, ut Scipio et Laelius nullo alio vinculo ad unum actum nisi hac coniunctione 1060 accedere intelligantur. hinc rerum nostrarum paene infinitus in suis partibus ordo proficiscitur: sine qua coniunctione confusio rerum maxima exoriretur. figura communis est huic parti cum ceteris, | habita tamen certa cuiusque ratione. ordo tertium accidens eius dicitur: qui quidem ordo trifariam a grammaticis distinguitur, ut praepositivus, 1065 subiunctivus et communis dicatur. praepositivus ordo huius partis dicitur quom ipsa coniunctio praepositur, subiunctivus vero quom postponitur, communis quom utroque officio fungitur. quare conflari

1040 Cicero] C. N 1047 asciscit] ass- N 1058 copulat] copp- N 1059 concordia N²: cordia N 1062 proficiscitur] -catur N 1063 ceteris N: partibus add. N² in marg.

1039 cf. Prisc. III.90.10-12 1039-1049 de laetitia ("ea gaudemus"), metu ("ea timemus"), libidine ("ea speramus"), aegritudine ("ea dolemus"), cf. praesertim Cic. T.D.IV.6.11ff (et, e.g., Don. IV.391.27-28) 1044f cf. Diom. I.419.3, Don. IV.366.14 1047 Verg. Aen. II.274 (cf. Prisc. III.90.15-18) 1057 cf. Prisc. III.93.9-10 1062-1072 cf. Prisc. III.104.14-105.4 (qui appellationibus ipsis "subiunctivo" vel "communi" non utitur; sed cf., e.g., Don IV. 365.8, 389.11-12)

ex his verbis videtur coniunctionem ipsam praeter potestatem suam
1070 atque figuram quendam ordinem sortiri, quo quaedam semper prae-
ponantur, quaedam semper postponantur, quaedam tandem tum prae-
poni tum postponi vicissim queant. quae autem sint huiusmodi officia
non est propositi nostri in praesentia in hac libelli angustia disputare.

nam satis superque hactenus de omnibus orationis partibus disse-
1075 ruisse videmur, quom illa dicere aggressi videamur, quae ceteri doc-
tiores olim omiserunt, recentiores penitus siluerunt qui Latinis litteris
illustrari videntur. sed quoniam Prisciano Caesariensi grammatico
nos obsecuturos eumque contra obtrectatorum morsus tutari polliciti
sumus, decrevimus omnino errata Laurentii Vallensis, summi viri
1080 acutissimique, in medium afferre: | non quidem ad tanti viri contu-
meliam, at ad Prisciani tutelam id aggrediemur, ut hominem eum
fuisse et oberrare ut ceteri mortales omnino potuisse posteritas cog-
noscat, ut quom ceteri ceteros mordeant, morderi se posse intelligant
atque neminem esse tam perspicuum ut ea ignoratio quam a naturae
1085 imbecillitate contrahimus non eum lacestat. hic sit huius disputationis
finis.

Contra Vallam incidenter

sed quoniam opitulari Prisciano nos velle diximus paulo superius,
quom de obtrectatoribus eius fieret sermo, convenientissime profecto
1090 videtur ut animi rationem nostri explicantes quod patrocinium excogi-
tavimus in medium afferamus. non enim volo veritatem eorum ver-
borum in quibus ipse carpitur exquirere, quod quidem longissimum
esset huius opusculi limina excedere, sed par pari referre Laurentio
dixi. ostendemus enim eum temere et nulla recta ratione ductum
1095 scriptores perpolitos persaepe reprehendere, quorum auctoritas apud
omnes valeat plurimum: quare quemadmodum non recte ceteros, ita
non recte Priscianum | calumnia sua persecutus est.

carpit imprimis Valla noster divinum Hieronymum, virum quidem
omni fere doctrinarum genere praeditum, sed in primis facundissimum
1100 et antiquitatis peritissimum. nam quom de Andromada Persei et
Cephei filia sermonem haberet, his verbis usus est: "ex Iope Iudaeae
portu Andromada a Perseo est liberata"; in quo, inquit Valla, inco-

1076 qui] quae (i.e., q) N 1090 patrocinium] -cium N 1095 reprehendere N²:
app- N 1097 est] sit N 1101 Iope] Iopen N

1100-1102 cf. Hier. *Comment. in Ion.* 1.3 (PL 25.1123A) (cf. *epist.* 108.9), Vall. *Elegant.*
V.6 (p. 163) 1102ff ≈ Vall. loc. cit.

larum est manifestus error, qui quom legant quod Ionas surrexit ut
fugeret in Tarsis et venit Iopen, opinantur hanc esse Andromadae
urbem, quom sit in India civitas Tarsis unde illa fuit, ut Ovidii versus 1105
ostendit et cetera. sed Valla vir facili memoria non fuit recordatus
unde haec Hieronymus ad verbum accepit. nam illa Plinii, non Hiero-
nymi, verba sunt, libro quinto Naturalis Historiae ita dicentis: "in
Phoenicio" inquit "deinde mari est ante Iopen Paria, tota oppidum,
in quo obiectam belluae Andromadam ferunt". item in eodem, quom 1110
de Idumea Syria loqueretur, "altera" inquit "intus; Iope Phoenicum,
antiquior terrarum inundatione, ut ferunt, insidet colli proiacente
saxo, in quo vinculorum Andromadae vestigia ostendunt. colitur illic
fabulosa Ceto". | idem in [eodem] libro viii^o "belluae" inquit "cui
dicebatur exposita fuisse Andromada, ossa Romae apportata ex oppido 1115
Iudaeae Iope ostendit". quocirca si erratum est dicere Iopen ubi
actitata sunt Iudaeae esse portum, cur Hieronymo et non Plinio, viro
tantae auctoritatis quantam pauci a sua ad nostram usque aetatem
consecuti videantur, tribuatur? fieri enim posset ut quae Laurentius
scribit vera omnino sint, quom Ovidii auctoritate sit fretus. sed quor 1120
in hunc et non in illum prosiluerit? nam inter ceteras auctoritates
Latinae linguae quas Valla probat Plinius ipse in primis connumeratur,
cuius dicta verbaque nusquam castigare ausus est. quare nulli mirum
videri debet si de Prisciano obloquatur, cum hoc ipsum in alios
clariore viros tentare non sit veritus. 1125

mordet quoque Valla quendam virum elegantissimum, cuius nomen
ipse reticet sed verba prodit: "quidam" enim inquit "nuper librum
sic inchoavit, 'Phaonius civis meus' et reliqua, quom dicere debuisset
'conclivis meus'; dominus enim civitatis civem suum vocat, quia non
potest appellare <con>civem". haec ille. sed non fuit Valla recordatus 1130
| verborum M. Ciceronis, e cuius fonte omnes agelli rigantur, qui in

1109 Phoenicio] Phaenitio N Iopen] -pem N 1111 Iope] -pae N 1114 idem N:
fort. item eodem seclusi (cf. 1110 sup.) 1125 clariore] calariore N 1129 do-
minus Vall.: dicens N (errore ex dns abbrev. haud dubie exorto) 1130 convicem Vall.:
civem N

1103f cf. Vulg. *Ion.* 1.3 1105f Vall. (loc. cit. ad 1105-1107 sup.) Ov. *A.A.* 1.53 et
Her. XV.35-36 adducit 1108-1110 Plin. *N.H.* V.31.128 ("qua") 1111-1114 Plin.
N.H. V.14.69 ("collem praeiacente") (vide sis Schifald. incisum illud "alter intus" quasi
eiusdem sententiae participem laudare) 1114-1116 Plin. *N.H.* IX.4.11 1127-
1130 Vall. *Elegant.* IV.83 (p. 149) ("librum nuper... Favonius")

iii^o Tusculanarum quaestionum libro "legimus" inquit "librum Clitomachi, quem ille eversa Carthagine misit consultationis causa ad captivos, cives suos". <"cives suos"> dixit, non "concives". debuit igitur Ciceronem non Laurentium imitari quicumque dixit "Phaonius civis meus". aequo animo igitur maledicta in Priscianum feramus, si clari viri ab eo carpuntur.

Valla inquit "desiderio tui" et non "tuo" dici Latine oportere, cum haec diversa sint significationis. sed Terentius, comicus elegantissimus et Romanae linguae apprime sciens, non esse Laurentio credendum liquido ostendit. nanque in Heautontimorumenon Syrus servus non infacetus, quom de Antiphila apud Cliniam loqueretur, "ut facile" inquit "scires desiderio id fieri tuo". haec enim auctoritas ita Laurentii sententiae obstat examussim, ut nihil magis illi obstare queat. nam si "tui" et non "tuo", ut ipse praecipit, semper dicendum foret, ubinam aptius rectiusque quam hic a poeta dici poterat. igitur utroque dici modo interdum posse omnino videtur.

non est igitur mirum si ceteros verbo | laedat mordaci recte loquentes, quom dicta veterum in mentem illi semper venire non potuerint. "quanti" et "tanti" genetivum non mutari inquit Valla. sed Plinius Naturalis Historiae libro xii^o hanc non esse aeternam legem et quae sic se semper habeat manifeste ostendit: "tanto" inquit "nobis deliciae et feminae constant" et reliqua. "tanto" dixit et non "tanti". igitur non omnia lectitare et lectitata meminisse Laurentius is potuit, qui de omnibus facile disputavit.

in divum Hieronymum praeterea verbum Pauli e Graeco in Latinam linguam convertentem Valla invehitur. dicit enim Hieronymus "eratis aliquando oleastri, nunc inserti" et reliqua. "insitos" et non "insertos" dicere debuisse quibusdam Latinorum auctoritatibus nixus optime

1133 eversa Cic.: cursa N (ex eusa scriptura) 1134 cives suos supplevi (cf. ad 378 sup.)
1141 Heautontimorumenon]-timerumenon N 1150 inquit Valla N²: inquit Priscianus Valla N
1152 deliciae]-tiae N 1159 debuisse] debuisset et N

1132-1134 Cic. T.D.III.22.54 ("consolandi causa") (quem locum contra Vallam adducit et Ioannes Despauterius grammaticus, cf. "Annotationem" ad *Elegant.* IV.83, p. 357 ed. Coloniae 1539) 1138-1139 Vall. *Elegant.* II.1 (p. 43): quo autem loco Schifald. sententiam Vallae vel parum intellexit vel in malam partem detorsit 1142f Ter. *Heaut.* 307 ("scias") (eundem versum adducit Valla ipse, *Elegant.* II.1 [p. 44]) 1150 Vall. *Elegant.* III.1 (p. 81) 1150-1153 Plin. *N.H.* XII 18.84 ("tanti nobis...") 1156ff Vall. *Elegant.* II.11 (p. 53) 1157f cf. Vulg. *Rom.* 11.17

probat: verum tamen non sine Romanorum auctoritate Hieronymus hoc verbo usus est. nam et Columellae verba in medium non affero: sed Macrobiani, reconditissimae doctrinae viri (ut Valla ipse fatetur), verba haec sunt, quae Hieronymo suffragentur: "huic" inquit "deo Saturno insertiores Siculorum pomorum educationes et omnium fertilitium tribuunt [tribuunt] disciplinas". "insertiores" dixit | et non "insitiones". his enim verbis persuasi utrumque nos posse dicere non ignoramus: quod si Macrobius quoque oberravisse quis dixerit, satis superque nobis erit si Hieronymum clarissimi viri auctoritate comprobatum communire possimus.

non enim Vallae verba atque sententiae [e] xii tabularum leges, quae ab Atheniensibus acceptae inviolatissime servatae sunt, omnino erunt, reliquorum autem Romanorum sententiae Gracchorum leges agrariae, quae de medio sublatae <sunt>, habebuntur, tametsi probanti credi solet. sed qui ad propositum suum reliquas auctoritates adducit quae sibi faveant, ceteras vero respuit quae sibi obstant, non veritatem inquirat, sed calumnias aggerit. quom enim alibi Valla diceret "quisque" superlativum sibi asciscere et quosdam aliter loquentes reprehenderet, in eadem oratione ipse in castigatum errorem incidit. nam quom quod dixerat exemplo probaret, post longiusculum sermonem suae sententiae immemor "et quisque" inquit "sibi amicus est". "amicissimus" non "amicus" dici debuit. "maior Dionysius" et "minor Dionysius" quemadmodum "Scipio maior" et "Scipio minor" nullo pacto" ait Valla "dici a bonis auctoribus invenitur". | sed Plinii viri excellentissimi auctoritas Naturalis Historiae libro iii^o manifeste talia dicentem coarguit, cuius verba haec sunt: "itaque Dionysius maior intercisam eo loco adiicere Siciliae voluit" et reliqua.

1161 non] nunc N 1164 Saturno N: om. Macrobiani 1165 tribuunt (2°) seclusi
1169 communire] cōmun* N²: quid N, non liquet 1170 e seclusi: exii (= exii-arum) N
1173 sunt supplevi (cf. 1171 sup.) 1173f probanti sc. Vallae (i.e., tametsi Vallae, cum suum propositum probare aggreditur, credi solet) 1175 respuit...obstant] respuat...obstant N 1177 asciscere] ass- N loquentes]-ter N

1161 cf. Col. *de arb.* 8.3 1162 cf. Vall. *Elegant.* II *praef.* (p. 41) 1163-1165 Macrobiani. *Sat.* I.7.25 ("insertiones surculorum pomorumque educationes et omnium eiuscemodi fertillium") 1176ff Vall. *Elegant.* I.14 (p. 19): ubi profecto libido illa remordendi Schifald. praecipitem in refutationem parum accuratam egit 1180f Vall. *Elegant.* II.1 (p. 44) 1181-1183 Vall. *Elegant.* I.13 (p. 17)

Conclusio totius libelli

haec habui et plura profecto alia quae adducere in Vallam virum
 acutissimum potui, non ut tali tantoque viro detraherem, cuius fama
 1190 longe lateque patet, sed ut eum saepe oblitum, quom Priscianum et
 ceteros carperet, auctoritatum quae castigatis suffragarentur osten-
 derem. quocirca si quis fortasse inventus erit qui nostras inventiones
 aegre ferat, meminerit nos clarissimis sanctissimisque viris quos com-
 mordet debere quam is qui aegre ferat Laurentio debet. quare patiantur
 1195 aequo animo supradicta ratione necesse est. poterit tamen si velit me
 doctrinamque meam confutare: quod quidem mihi iucundissimum
 fore sibi persuadeat, ut parem gratiam eidem aliquando veluti stimulis
 agitatus referre queam. quod si ipse calcaribus compunctus scriptioni
 indulgere cogatur, maiora fortasse animo concipiam ut mordentem
 1200 remordere queam. et hic nostri sit libelli finis.

Carlo VECCE

JEAN CALVET E LA SILLOGE EPIGRAFICA
DI BARTOLOMEO FONZIO

Ciò che rende appassionante la lettura del *Corpus Inscriptionum Latinarum* è proprio la possibilità di cogliere nella insuperata costruzione del Mommsen, aldilà dell'interesse epigrafico, brani preziosi di storia della cultura, allorché ci si avvicina alla complessa costellazione di sillogi e raccolte che nel corso dei secoli hanno tramandato la scienza antiquaria. Questo vale soprattutto al riguardo dell'umanesimo. Sarebbe un grave errore tralasciare il nome di Ciriaco d'Ancona accanto a quelli di Poggio, Niccoli, Traversari: la religiosa conservazione di un'iscrizione classica ha lo stesso valore delle incursioni umanistiche nelle biblioteche abbaziali per disseppellirvi Quintiliano e Valerio Flacco. L'epigrafia diventa allora strumento principe per la riscoperta dell'antichità¹. Già nella seconda metà del XV secolo la sua diffusione è tale da influenzare profondamente le stesse arti figurative: basti pensare all'esempio di Mantegna, alle epigrafi classiche 'incastonate' come gioielli nello sfondo di racconti cristiani².

Ci soffermeremo su un episodio estremamente significativo della trasmissione dell'interesse epigrafico fuori d'Italia, all'alba del XVI secolo. La civiltà rinascimentale italiana, la civiltà delle corti, vive momenti drammatici, e stenta a ritrovare una propria identità. Ma

* Un ringraziamento a Godelieve e Gilbert Tournoy, che mi hanno avvicinato al manoscritto di Barcellona fornendomi le riproduzioni: ma varrà come ricordo di questi mesi trascorsi nella *Belgica Tellus*.

¹ R. Weiss, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity* (Oxford, 1973), pp. 145-166; I. Calabi Limentani, *Epigrafia latina* (Milano-Varese, 1968), pp. 42-51; A. Calderini, *Epigrafia* (Torino, 1974), pp. 7-9.

² A. Moschetti, "Le iscrizioni lapidarie negli affreschi del Mantegna", *Atti R. Istituto Veneto*, 91 (1931-32), 227-239. Ma cfr. l'esempio illuminante di S. Giustina di Padova, M. P. Billanovich, "Epigrafi e antichità a S. Giustina di Padova", *Italia Medioevale ed Umanistica*, 12 (1969), 197-294.